

MPSC RAJYASEVA

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग

सामान्य अध्ययन - I || बुकलेट - 3

समाज - भारतीय समाजरचना, भौतिक भूगोल

अनुक्रमणिका

सामान्य अध्ययन - I (बुकलेट 3)

S. No.	Chapter	Page No.
समाज - भारतीय समाजरचना (Indian Society)		
1.	भारतीय समाजाची प्रमुख वैशिष्ट्ये	1
2.	बहु-वंशिकता: भारतातील वांशिक आणि जातीय विविधता	1
3.	भारतातील दलित चळवळी: रचनात्मक शोषणाविरुद्धचा पुकार	6
4.	भारतीय समाजातील विवाह संस्था: परंपरेकडून परिवर्तनाकडे	7
5.	भारतीय समाजातील कुटुंब आणि नातेसंबंध व्यवस्था	8
6.	भारतातील आदिवासी: एक स्वतंत्र सामाजिक रचना	9
7.	भारतीय समाजातील एक वेगळी सामाजिक संस्था म्हणून 'संप्रदाय'	11
8.	विविधतेत एकता: भारतीय समाजाचा परिभाषित गाभा	13
9.	भारतातील विविधता	15
10.	भारतातील महिला आणि महिला संघटनांची भूमिका	20
11.	भारतातील लोकसंख्या आणि संबंधित समस्या	29
12.	भारतातील गरीबी आणि विकासात्मक समस्या	37
13.	भारतातील शहरीकरण: गतीशीलता, आव्हाने आणि उपाययोजना	48
14.	जागतिकीकरण आणि भारतीय समाज	59
15.	भारतातील सामाजिक सक्षमीकरण	72
16.	भारतातील जातीयवाद	84
17.	धर्मनिरपेक्षता	93
18.	प्रादेशिकवाद	99

भौतिक भूगोल (Physical Geography)

1.	ब्रह्मांडाची उत्पत्ती आणि सौरमंडळाची उत्क्रांती	105
2.	पृथ्वीची उत्पत्ती आणि उत्क्रांती	111
3.	पृथ्वी आणि वैश्विक संरचना	116
4.	पृथ्वीचे अंतरंग	119
5.	महासागर आणि खंडांचे जागतिक वितरण	127
6.	भू-आकृतिक प्रक्रिया	137
7.	मृदा निर्मिती	145
8.	भू-रूपे आणि त्यांची उत्क्रांती	147
9.	वातावरणाचे संघटन आणि संरचना	153
10.	सौर विकिरण, उष्णतेचे संतुलन आणि तापमान	158
11.	वातावरणीय अभिसरण आणि हवामान प्रणाली	165
12.	वातावरणातील आर्द्रता आणि बाष्पीभवनाची प्रक्रिया	179
13.	जागतिक हवामान वर्गीकरण	187
14.	महासागर	197
15.	महासागराच्या जलाची हालचाल	202

समाज – भारतीय समाजरचना (Indian Society)

भारतीय समाजाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

भारतीय समाज ही केवळ एक स्थिर सामाजिक रचना नसून ती एक जिवंत सांस्कृतिक निरंतरता आहे. हा समाज बहुविधता, श्रेणीबद्धता, अनुकूलनक्षमता आणि लवचिकता या गुणांनी ओळखला जातो. सिंधू संस्कृतीपासून ते आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगापर्यंत, भारतीय समाजाने गाभा न बदलता बाह्य विविधता सतत स्वतःमध्ये सामावून घेतली आहे. वांशिक, भाषिक, धार्मिक, जातीय आणि प्रादेशिक विविधता असूनही, घटनात्मक मूल्ये, बंधुभाव आणि सांस्कृतिक सहअस्तित्व यामुळे सामाजिक एकता टिकून आहे. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी म्हटल्याप्रमाणे, भारतीय समाज हा एखाद्या 'पालिम्पेस्ट' (अनेक स्तर असलेले हस्तलिखित) सारखा आहे, जिथे विचारांचे नवीन स्तर जुन्या गोष्टींना कधीही पूर्णपणे पुसून टाकत नाहीत. भारतीय समाज त्याच्या रचनात्मक बहुविधतेमुळे ऐतिहासिक मुळे न विसरता आधुनिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सक्षम आहे.

'समाज' आणि भारतीय सामाजिक व्यवस्थेची संकल्पनात्मक समज

समाज: अर्थ आणि समाजशास्त्रीय संदर्भ

- **समाज:** एका ठराविक प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांचा असा गट, जे सामायिक सांस्कृतिक नमुने, संस्था, नियम, मूल्ये आणि सामाजिक संबंध पाळतात. हे घटक त्यांच्या सामूहिक जीवनाचे आणि परस्पर संबंधांचे नियंत्रण करतात.
- **भारतीय संदर्भ:** भारतीय समाज हा एकजिनसी नसून तो एक मिश्र सामाजिक व्यवस्था आहे. यामध्ये आदिवासी, ग्रामीण, शहरी, पारंपारिक आणि आधुनिक अशा सर्व घटकांचा समावेश होतो. अंतर्गत विविधता असूनही या सर्वांमध्ये भारतीयत्व हा समान धागा आहे.

भारतीय समाजाची प्रमुख रचनात्मक वैशिष्ट्ये

पायाभूत वैशिष्ट्य म्हणून बहुविधता (Pluralism)

- **बहुविध स्वरूप:** भारतीय समाज नैसर्गिकरित्या बहु-वांशिक, बहु-भाषिक, बहु-धार्मिक आणि बहु-जातीय आहे. यामुळे एकाच राजकीय चौकटीत विविध ओळखींचे सहअस्तित्व शक्य झाले आहे.

- ऐतिहासिक स्थलांतरे, आक्रमणे, व्यापारी मार्ग आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यामुळे ही विविधता निर्माण झाली आहे. भारतीय समाजाने इतर संस्कृतींना स्वतःत विलीन करून घेण्याऐवजी (Assimilation) त्यांना सामावून घेण्याच्या (Accommodation) प्रक्रियेवर भर दिला आहे.

बहु-वंशिकता: भारतातील वांशिक आणि जातीय विविधता

बहु-वंशिकतेचा अर्थ

- **वांशिक गट (Ethnic Groups):** हे असे मोठे सामाजिक गट असतात ज्यांची ओळख समान वंश, भाषा, संस्कृती, इतिहास किंवा टोळी यावर आधारित असते.
- **भारतीय वास्तव:** भारत हा एक बहु-वांशिक समाज आहे. येथे इंडो-आर्यन, द्रविडियन, मंगोलॉइड, आदिवासी आणि मिश्र लोकसंख्या विविध प्रदेशांत एकत्र राहते.

भारतीय समाजाची वांशिक रचना

वांशिक गट	प्रमुख एकाग्रतेचे क्षेत्र
इंडो-आर्यन	उत्तर, पश्चिम आणि मध्य भारत
द्रविडियन	तामिळनाडू, केरळ, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक
मंगोलॉइड	ईशान्य भारत
आदिवासी	मध्य आणि ईशान्य भारत
युरोपियन आणि इतर	शहरी केंद्रे

भौगोलिक विलगता, स्थलांतराचे स्वरूप आणि ऐतिहासिक वसाहतींमुळे या स्वतंत्र वांशिक ओळखी निर्माण झाल्या आहेत. त्याच वेळी वांशिक मिश्रणामुळे सामाजिक सातत्य टिकून राहिले आहे.

विद्वानांचे वर्गीकरण

- **हर्बर्ट रिस्ले यांचे वर्गीकरण:** तुर्को-इराणी, इंडो-आर्यन, सायथो-द्रविडियन, आर्यो-द्रविडियन, मंगोलो-द्रविडियन, मंगोलॉइड आणि द्रविडियन.
- **सुधारणा:** आधुनिक मानववंशशास्त्र कठोर वांशिक निश्चितता नाकारते. त्याऐवजी शुद्ध वांशिक श्रेणीपेक्षा सांस्कृतिक आणि अनुवांशिक मिश्रणाला अधिक महत्त्व देते.

बहुभाषिकता: सामाजिक भांडवल म्हणून भाषिक विविधता

भारतातील बहुभाषिकतेचे स्वरूप

- **बहुभाषिकता:** दैनंदिन जीवन, प्रशासन, संस्कृती आणि शिक्षणामध्ये अनेक मातृभाषांचा होणारा समावेश म्हणजे बहुभाषिकता होय.
- ऐतिहासिक प्रादेशिकता, पर्यावरणीय विविधता आणि सांस्कृतिक स्वायत्तता यामुळे भाषिक बहुविधता निर्माण झाली. स्वातंत्र्यानंतर झालेल्या राज्यांच्या भाषिक पुनर्रचनेमुळे राष्ट्रीय एकता अधिक मजबूत झाली आहे.

जनगणना आधारित भाषिक प्रोफाइल (2011)

- नोंदवलेल्या कच्च्या मातृभाषा: 19,569
- तर्कसंगत भाषा (Rationalized Languages): 121
- अनुसूचित भाषा (आठवे परिशिष्ट): 22
- अनुसूचित भाषा बोलणारे: 96.71%
- बिगर-अनुसूचित भाषा बोलणारे: 3.29%

प्रमुख भारतीय भाषा आणि त्यांचे भाषिक (कोटीमध्ये)

भाषा	भाषिक (कोटी)
हिंदी	52.83
बंगाली	9.72
मराठी	8.30
तेलगू	8.11
तमिळ	6.90
गुजराती	5.54

भाषिक संघराज्यवाद

1953 नंतर झालेल्या राज्यांच्या भाषिक पुनर्रचनेमुळे राजकीय सीमा आणि सांस्कृतिक ओळखी यांची सांगड घातली गेली. यामुळे फुटीरतावादी प्रवृत्तींना आळा बसून राष्ट्रीय एकात्मता वाढीस लागली.

बहु-धार्मिक रचना आणि धर्मनिरपेक्षता

जागतिक धर्माचा उगम आणि आश्रयस्थान म्हणून भारत

- **भारतीय धर्म:** हिंदू, बौद्ध, जैन आणि शीख.
- **बाहेरून आलेले धर्म:** इस्लाम, ख्रिश्चन, पारशी (झोरोस्ट्रियन) आणि ज्यू.
- सांस्कृतिक खुलेपणा आणि व्यापारी मार्गांमुळे धर्माचा प्रसार झाला, परंतु कोणावरही सक्तीने एकसारखेपणा लादला गेला नाही.

धार्मिक लोकसंख्या (जनगणना 2011)

धर्म	लोकसंख्या (%)
हिंदू	79.80
मुस्लिम	14.23
ख्रिश्चन	2.30
शीख	1.72
बौद्ध	0.70
जैन	0.37
इतर/सांगितले नाही	0.88

भारतीय संदर्भात धर्मनिरपेक्षता

- **भारतीय धर्मनिरपेक्षता:** सर्व धर्मांचा समान आदर करणे, केवळ राज्य आणि धर्म यांची पूर्णपणे फारकत करणे नव्हे.
- **घटनात्मक हमी:** कलम 25 ते 28 हे सद्सद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य तसेच धर्माचे पालन, आचरण आणि प्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य सुनिश्चित करतात.

भारतीय समाजाचे मुख्य संघटक तत्व म्हणून श्रेणीबद्धता (Hierarchy)

भारतीय समाज ऐतिहासिकदृष्ट्या श्रेणीबद्ध रचनेवर आधारित आहे. ही रचना दर्जा, अधिकार, संसाधनांची उपलब्धता आणि परस्पर संबंधांचे स्वरूप ठरवते. आधुनिक राज्यांमधील प्रशासकीय श्रेणीपेक्षा भारतीय श्रेणीबद्धता ही सामाजिकरित्या रुजलेली, सांस्कृतिक मान्यता मिळालेली आणि नियमांनी बांधलेली आहे. यामुळे ती दैनंदिन जीवनात खोलवर रुजली आहे.

भारतीय संदर्भात श्रेणीबद्धतेचा संकल्पनात्मक अर्थ

- **श्रेणीबद्धता:** केवळ संस्थात्मक किंवा व्यावसायिक पदावर आधारित नसून वय, लिंग, जात, भाषा, संपत्ती आणि अधिकार यावर आधारित समाजाची उभी विभागणी होय.
- दीर्घकालीन सांस्कृतिक परंपरा, धार्मिक मान्यता आणि सामाजिकीकरण प्रक्रियेमुळे असमान दर्जाला नैतिक मान्यता मिळाली.

वयावर आधारित श्रेणीबद्धता

- **वयाची श्रेणी:** वृद्ध सदस्यांना त्यांच्या अनुभवामुळे, शहाणपणामुळे आणि नैतिक अधिकारामुळे समाजात उच्च स्थान मिळते.
- कृषीप्रधान जीवन आणि संयुक्त कुटुंब पद्धतीमुळे पिढ्यान्पिढ्यांचे परस्परावलंबन वाढले. यामुळे वृद्ध व्यक्ती ज्ञान, रूढी आणि मालमत्तेचे रक्षक बनले.
- **उदाहरण:** हिंदू परंपरेत मोठ्यांच्या पाया पडणे हे आदराचे प्रतीक आहे. असे मानले जाते की यामुळे ज्ञान, बुद्धी, शक्ती आणि कीर्ती मिळते, जे श्रेणीबद्ध आदराला अधिक दृढ करते.

लिंग-आधारित श्रेणीबद्धता आणि पितृसत्ता (Patriarchy)

- **पितृसत्ताक रचना:** भारतीय समाज प्रामुख्याने पितृसत्ताक आहे, जिथे पारंपारिकपणे निर्णय प्रक्रिया, वारसा हक्क, राजकीय सत्ता आणि धार्मिक नेतृत्वावर पुरुषांचे नियंत्रण असते.
- कृषी अर्थव्यवस्था, पितृवंशीय वारसा पद्धती आणि धार्मिक नियम यांनी एकत्रितपणे पुरुष वर्चस्वाला संस्थात्मक स्वरूप दिले.
- **परिणाम:**
 - ✓ मुलाचा प्राधान्याने विचार (Male child preference).
 - ✓ कौटुंबिक हिंसाचार.
 - ✓ कार्यबलातील महिलांचा असमान सहभाग.
 - ✓ लिंग-आधारित वेतन तफावत.
- **सुधारित आकडेवारी:** 'वर्ल्ड इनइक्वॅलिटी रिपोर्ट 2022' नुसार, भारतातील एकूण श्रम उत्पन्नापैकी महिलांचा वाटा अंदाजे 18% आहे, तर पुरुषांचा वाटा 82% आहे. हे वैयक्तिक क्षमतेच्या अभावापेक्षा खोलवर रुजलेली **रचनात्मक असमानता** दर्शवते.

भाषा-आधारित श्रेणीबद्धता

- **भाषिक श्रेणीबद्धता:** भारतीय भाषांमध्ये शब्दसंग्रहाच्या माध्यमातून आदर, सामाजिक दर्जा आणि अंतर व्यक्त केले जाते.
- श्रेणीबद्ध समाजांमध्ये संवाद साधताना अधिकार आणि शरणागती दर्शवण्यासाठी भाषिक खुणांची आवश्यकता असते.
- **उदाहरण:** हिंदीमध्ये 'आप' हा शब्द वडीलधाऱ्यांसाठी किंवा वरिष्ठांसाठी आदर दर्शवतो, तर 'तुम' किंवा 'तू' हे शब्द जवळीक किंवा कनिष्ठ दर्जा दर्शवतात; इंग्रजीमध्ये अशा प्रकारचे वर्गीकरण आढळत नाही, जे सांस्कृतिक फरक स्पष्ट करते.

जात-आधारित श्रेणीबद्धता

- **जातीची श्रेणीबद्धता:** जन्मावर आधारित एक कठोर स्तररचना, जी सामाजिक दर्जा, व्यवसाय, विधीविषयक शुद्धता आणि संवादाचे नियम ठरवते.
- वर्ण विचारसरणीच्या माध्यमातून मिळालेली धार्मिक मान्यता आणि आर्थिक विशेषीकरणामुळे लवचिक विभागणीचे रूपांतर **वंशपरंपरागत कठोर श्रेणीबद्धतेत** झाले.
- **उदाहरण:** वैवाहिक जाहिरातींमध्ये आजही जातीय जाणीव दिसून येते, जे घटनात्मक समता असूनही श्रेणीबद्धतेचे अस्तित्व टिकून असल्याचे दर्शवते.

संपत्ती आणि सत्तेवर आधारित श्रेणीबद्धता

- **आर्थिक श्रेणीबद्धता:** व्यक्तींचा दर्जा त्यांच्याकडील भौतिक संपत्ती, राजकीय प्रभाव आणि सामाजिक भांडवलावरून ठरवला जातो.
- संसाधनांवरील नियंत्रणामुळे अधिकार प्राप्त होतो, ज्यामुळे सामाजिक व्यवहारात आदर आणि शरणागतीचे नमुने अधिक दृढ होतात.
- **उदाहरण:** आत्मविश्वासपूर्ण बसलेले 'मोठे लोक' आणि उभे असलेले किंवा खाली बसलेले 'लहान लोक' यांच्यातील प्रतीकात्मक फरक हा दर्जाच्या विषमतेच्या खोलवर रुजलेल्या कल्पनांचे प्रतिबिंब आहे.

जाती व्यवस्था: रचना, उगम आणि उत्क्रांती

जाती व्यवस्था ही भारतीय समाजातील श्रेणीबद्धतेचे सर्वात संस्थात्मक आणि शाश्वत स्वरूप आहे, ज्याने शतकानुशतके सामाजिक संबंधांना आकार दिला आहे.

जाती व्यवस्थेचा उगम: प्रमुख सिद्धांत

पारंपारिक (दैवी) सिद्धांत

- **स्पष्टीकरण:** जाती व्यवस्था ही ईश्वराने निर्माण केली असून भगवान ब्रह्माच्या शरीरातून चार वर्णांची उत्पत्ती झाली आहे.
- दैवी मान्यतेने विषमतेला कायदेशीर स्वरूप दिले आणि श्रेणीबद्धतेला 'पवित्र कर्तव्य' म्हणून घोषित करून विरोधाचा मार्ग बंद केला.

वांशिक सिद्धांत

- **स्पष्टीकरण:** ऋग्वेदातील मजकूर वर्ण, भाषा आणि रूढींच्या आधारावर 'आर्य' आणि 'दास' यांच्यात फरक करतो.
- वांशिक भिन्नतेचे हळूहळू सामाजिक स्तररचनेत रूपांतर झाले.
- **सुधारणा:** आधुनिक विद्वान जैविक वांशिक शुद्धता नाकारतात आणि वांशिक निश्चिततेऐवजी सामाजिक रचनेवर अधिक भर देतात.

राजकीय सिद्धांत

- **स्पष्टीकरण:** जात ही सत्ता आणि प्रतिष्ठा मिळवण्यासाठी ब्राह्मण आणि क्षत्रियांनी तयार केलेली एक युक्ती होती.
- राजकीय वर्चस्वासाठी वैचारिक समर्थनाची गरज होती, जी जातीच्या श्रेणीबद्धतेने पूर्ण केली.

व्यावसायिक सिद्धांत

- **स्पष्टीकरण:** सामाजिक दर्जा हा व्यवसायांच्या स्वरूपावरून ठरला, ज्यामध्ये 'स्वच्छ' व्यवसायांना उच्च स्थान मिळाले.
- **उदाहरण:** लोहार, चर्मकार (टॅनर), तेली (तेल काढणारे).
- व्यवसायातील विशेषीकरणाचे रूपांतर कालांतराने वंशपरंपरागत विषमतेत झाले.

धार्मिक सिद्धांत

- **स्पष्टीकरण:** विधीविषयक पद्धती, अन्नावरील धार्मिक निर्बंध आणि पुरोहितांच्या अधिकारामुळे ही स्तररचना निर्माण झाली.
- धमने **शुद्धता आणि अशुद्धतेच्या** नियमांना संस्थात्मक स्वरूप दिले, ज्यामुळे जात दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली.

उत्क्रांतीवादी सिद्धांत (सर्वात मान्य)

- **स्पष्टीकरण:** जात ही विविध परस्परसंबंधित घटकांमुळे हळूहळू विकसित झाली.
- **घटक:**
 - ✓ वंशपरंपरागत व्यवसाय
 - ✓ ब्राह्मणांची शुद्धतेबद्दलची मते
 - ✓ कमकुवत मध्यवर्ती सत्ता
 - ✓ कर्म आणि पुनर्जन्मावरील विश्वास
 - ✓ पूर्वजांची पूजा आणि धार्मिक जेवण
 - ✓ वांशिक संघर्ष आणि आक्रमणे
 - ✓ भौगोलिक विलगता
 - ✓ स्थिर सामाजिक नियम
 - ✓ ग्रामीण सामाजिक रचना
- दीर्घकालीन सामाजिक उत्क्रांतीमुळे लवचिक विभागांचे रूपांतर कठोर संस्थांमध्ये झाले.

भारतीय समाजातील जाती व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

जाती व्यवस्था ही एक बंद, वंशपरंपरागत आणि नियमांनी नियंत्रित सामाजिक संस्था म्हणून कार्य करते. ती सामाजिक संवाद, लग्न, व्यवसाय आणि विधीविषयक जीवन नियंत्रित करते. तिच्या कठोरतेने स्थैर्य दिले असले तरी, त्याच वेळी विषमतेला संस्थात्मक स्वरूप दिले.

समाजाची खंडीय विभागणी (Segmental Division)

- **खंडीय स्तररचना:** भारतीय समाज हा अनेक लहान, परस्परांपासून वेगळ्या असणाऱ्या सामाजिक खंडात विभागलेला आहे ज्यांना 'जाती' (जती) म्हणतात. येथे सदस्यत्व केवळ जन्मावरून ठरते.
- जन्मावर आधारित सदस्यत्वामुळे सामाजिक गतिशीलतेची शक्यता संपली आणि पिढ्यानपिढ्या श्रेणीबद्धता कायम राहिली.
- **उदाहरण:** एखादी व्यक्ती केवळ जन्मानेच ब्राह्मण होऊ शकते, व्यवसाय किंवा गुणवत्तेने नाही.

अंतर्विवाह: एक मुख्य नियम (Endogamy)

- **अंतर्विवाह:** स्वतःच्याच जातीत किंवा उपजातीत विवाह करण्याची सक्ती, हा जातीच्या निरंतरतेचा मुख्य आधार आहे.
- अंतर्विवाहामुळे जातीची शुद्धता टिकून राहिली आणि श्रेणीबद्ध सीमांचे उल्लंघन रोखले गेले.
- **उदाहरण:** जरी प्राचीन ग्रंथांत प्रतिलोम आणि अनुलोम विवाहांचा उल्लेख असला, तरी गुप्त काळात हे विवाह कठोरपणे निषिद्ध मानले गेले, ज्यामुळे जातीची कठोरता वाढली.

वंशपरंपरागत दर्जा आणि व्यवसाय

- **वंशपरंपरागत व्यवसाय:** व्यवसाय आणि सामाजिक दर्जा पिढ्यानपिढ्या हस्तांतरित केला जात असे.
- **विद्वानांचे पुरावे:** मेगास्थनीजने अंतर्विवाह आणि वंशपरंपरागत व्यवसाय ही जाती व्यवस्थेची परिभाषित वैशिष्ट्ये असल्याचे स्पष्ट केले आहे.
- यामुळे वैयक्तिक निवडीवर बंधने आली, ज्यामुळे प्रतिभेचे विविधीकरण आणि नवनिर्मिती खुंटली.

अन्न आणि पेयांवरील निर्बंध

- **अन्न श्रेणीबद्धता:** अन्न स्वीकारण्याबाबतच्या नियमांनी शुद्धता आणि अशुद्धतेच्या मानकांना बळकटी दिली.
- अन्नाची देवाणघेवाण हे सामाजिक समानतेचे प्रतीक मानले जाई, म्हणूनच निर्बंधांद्वारे सामाजिक अंतर राखले गेले.
- **उदाहरण:** उत्तर भारतात, ब्राह्मण केवळ ठराविक खालच्या जातींकडून 'पक्के' अन्न स्वीकारत असत आणि कनिष्ठ जातींचे 'कच्चे' अन्न नाकारत असत.

शुद्धता आणि अशुद्धतेची संकल्पना (Concept of Purity and Pollution)

- **शुद्धता-अशुद्धता तत्व:** उच्च जातींनी स्वतःच्या विधीविषयक, वांशिक आणि आध्यात्मिक शुद्धतेचा दावा केला, तर खालच्या जातींना 'अशुद्ध' मानले गेले.
- या विचारसरणीमुळे भेदभाव, बहिष्कार आणि शोषणाचे समर्थन केले गेले.
- **उदाहरण:** कनिष्ठ जातीच्या व्यक्तीची सावली पडली तरी विटाळ होतो असे मानले जात असे, ज्यातून **अस्पृश्यतेचा** जन्म झाला.

सामाजिक संवादावर निर्बंध

- **सामाजिक विलगता:** वेगवेगळ्या जातींमध्ये एकत्र जेवण करणे, मिसळणे आणि मुक्त वावर करण्यावर बंदी होती.
- मर्यादित संवादाने श्रेणीबद्ध अंतर राखले आणि जातीय ओळख अधिक मजबूत केली.

- **परिणाम:** रीतीरिवाज आणि नियमांनी आंतर-जातीय व्यवहाराच्या प्रत्येक पैलूचे नियंत्रण केले.

वैवाहिक निर्बंध

- **कठोर जातीय अंतर्विवाह:** आंतर-जातीय विवाहांचा समाजाने निषेध केला आणि अनेकदा हिंसक विरोधही केला.
- विवाह हे सामाजिक पुनरुत्पादनाचे प्राथमिक साधन असल्याने, निर्बंधांनी जातीचे सातत्य सुनिश्चित केले.
- **समकालीन संदर्भ:** 'ऑनर किलिंग' आणि सामाजिक बहिष्कार यांसारख्या घटना या नियमांच्या अस्तित्वाचे पुरावे आहेत.

नियामक संस्था म्हणून 'जाती पंचायत'

- **जाती पंचायत:** अनौपचारिक जाती परिषदांनी जातीचे नियम, निकष आणि शिक्षा लागू केल्या.
- राज्य सरकारच्या नियंत्रणाच्या अभावामुळे जातीय संस्थांना **समांतर शासन व्यवस्था** म्हणून काम करण्याची संधी मिळाली.
- **उदाहरणे:** कुलद्विया (मध्य प्रदेश) आणि जोखिला (दक्षिण राजस्थान).

जाती व्यवस्थेची कार्ये (Functions)

शोषणाचे स्वरूप असूनही, जाती व्यवस्थेने ऐतिहासिकदृष्ट्या, विशेषतः पूर्व-आधुनिक कृषी अर्थव्यवस्थेत, काही एकात्मिक आणि कार्यात्मक भूमिका बजावल्या आहेत.

उदरनिर्वाहाचे साधन

- **व्यावसायिक मत्तेदारी:** प्रत्येक जातीला विशिष्ट व्यवसायावर अनन्य अधिकार होते.
- यामुळे स्पर्धा कमी झाली आणि जाती समूहांमध्ये आर्थिक स्थैर्य निर्माण झाले.
- **उदाहरण:** सोनार आणि लोहार यांनी आपापल्या कलेत मत्तेदारी मिळवली होती.

सामाजिक सुरक्षा यंत्रणा

- **कल्याणकारी घटक म्हणून जात:** विवाह, आजारपण, मृत्यू आणि आर्थिक संकटाच्या काळात जातीने आधार दिला.
- औपचारिक सरकारी कल्याणाच्या अभावामुळे जात ही प्राथमिक 'सुरक्षा जाळे' (Safety Net) बनली.
- **उदाहरण:** नातेवाईक आणि जातीचे सदस्य एकत्रितपणे विवाह सोहळे पार पाडतात आणि अडचणीच्या वेळी मदत करतात.

संस्कृती आणि कौशल्यांचे जतन

- **सांस्कृतिक संक्रमण:** कौशल्ये, विधी आणि व्यावसायिक ज्ञान पिढ्यान्पिढ्या हस्तांतरित केले गेले.
- यामुळे पारंपारिक हस्तकलेमध्ये नैपुण्य, कार्यक्षमता आणि निरंतरता सुनिश्चित झाली.

सामाजिकीकरण आणि नैतिक शिक्षण

- **मूल्यांचे संक्रमण:** जातीने मूल्ये, नियम, कर्तव्ये आणि वर्तणुकीच्या अपेक्षा रुजवल्या.
- बालपणातील सामाजिकीकरणामुळे नियमांचे पालन आणि सामाजिक सुव्यवस्था राखली गेली.

कामगार संघटना (Trade Unionism)

- **श्रेणी (Guild) म्हणून जात:** जातीने सदस्यांचे शोषणापासून संरक्षण केले आणि वेतन व कामाच्या अटींचे नियमन केले.
- औद्योगिक पूर्व समाजात सामूहिक वाटाघाटीमुळे आर्थिक सुरक्षा प्राप्त झाली.

राजकीय स्थिरता

- राजकीय सुव्यवस्था: क्षत्रियांना स्पर्धेपासून संरक्षण मिळाले, ज्यामुळे संघर्ष कमी झाला.
- प्राचीन राज्यव्यवस्थेत जात-आधारित राजकीय भूमिकांमुळे सत्तासंघर्ष मर्यादित राहिले.

वांशिक शुद्धतेची जपणूक

- अंतर्विवाहाने वंश आणि ओळख टिकवून ठेवली.
- नियंत्रित पुनरुत्पादनाद्वारे सामाजिक सीमांचे रक्षण केले गेले.

दर्जेदार उत्पादन

- **विशेषीकरण:** व्यावसायिक सातत्यामुळे उच्च दर्जाच्या हस्तकलांची निर्मिती झाली.
- कौशल्य विशेषीकरणामुळे भारतीय हस्तकलेने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ओळख मिळवली.

जाती व्यवस्थेचे दोष (Dysfunctions)

आधुनिकीकरणामुळे जाती व्यवस्था वाढत्या प्रमाणात दोषपूर्ण बनली असून ती लोकशाही, समता आणि विकासात अडथळे निर्माण करत आहे.

आर्थिक आणि बौद्धिक गतिशीलतेवर निर्बंध

- **संधीची मर्यादा:** प्रतिभा आणि बुद्धिमत्ता जातीच्या चौकटीतच अडकून पडली.
- समाजाने संभाव्य नवनिर्माते आणि नेते गमावले.
- **उदाहरण:** कठोर जातीय नियमांमुळे डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांच्यासारख्या व्यक्तिमत्त्वांचा उदय होण्यास अडथळे आले

उत्पादकतेवर विपरीत परिणाम

- **श्रमाची अगतिकता:** व्यावसायिक जडत्वामुळे कौशल्यांचा इष्टतम वापर होऊ शकला नाही.
- आर्थिक अकार्यक्षमता आणि जडत्व कायम राहिले.
- **उदाहरण:** 'कालापाणी' बंदीने परदेश प्रवास, नवनिर्मिती आणि व्यापाराला निरुत्साहित केले.

महिला आणि अस्पृश्यांचे शोषण

- **सामाजिक छळ:** बालविवाह, मंदिर प्रवेश नाकारणे, विधवांचे शोषण आणि महिलांचे पडदा पडणे यांसारख्या प्रथा फोफावल्या.
- पितृसत्ता आणि जात यांच्या मिलाफामुळे उपेक्षितपणा अधिक गडद झाला.

भेदभाव आणि सामाजिक बहिष्कार

- **प्रणालीगत भेदभाव:** कनिष्ठ जातींना समान वागणूक आणि सन्मानापासून वंचित ठेवले गेले.
- सततच्या अपमानामुळे समाजात असंतोष आणि सामाजिक विखंडन वाढले.

धर्मांतर

- **शोषणातून सुटका:** भेदभावग्रस्त गटांनी इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला.
- धर्मांतरामुळे सामाजिक रचना बदलली आणि काहीवेळा जातीय तणाव वाढला.

अलोकशाही स्वरूप

- **राजकीय मत्तेदारी:** ऐतिहासिकदृष्ट्या क्षत्रियांना अनुकूल होती; सध्या ती 'वोट-बँक'चे साधन म्हणून काम करते.
- **उदाहरण:** कांशीराम यांनी अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणि इतर मागासवर्गीयांचे (OBC) प्रतिनिधित्व करण्यासाठी **बहुजन समाज पक्षाची (BSP)** स्थापना केली.

सामाजिक विघटनकारी शक्ती

- **जातीय संघर्ष:** आरक्षणाचे राजकारण आणि जातीय आंदोलने सामाजिक सलोखा विस्कळीत करतात.
- **उदाहरणे:** जाट आणि पाटीदार आरक्षण आंदोलने.

आधुनिकीकरणाला विरोध

- **बदलाला प्रतिकार:** जातीय नियम वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर मर्यादा घालतात.
- गुणवत्ता (Meritocracy) आणि समानता यांसारख्या आधुनिक मूल्यांना संरक्षणात्मक प्रतिकाराचा सामना करावा लागतो.

हिंदू सामाजिक चौकटीचे कमकुवत होणे

- **सांस्कृतिक प्रभाव:** जातीय भेदभावाच्या अतिरेकामुळे सामाजिक दुरावा निर्माण झाला आणि धार्मिक अधोगती झाली.
- मानवी प्रतिष्ठेकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे या व्यवस्थेची नैतिक वैधता कमकुवत झाली.

भारतातील दलित चळवळी: रचनात्मक शोषणाविरुद्धचा पुकार
भारतातील दलित चळवळी या शतकानुशतके चालत आलेल्या जातीय बहिष्कार, अपमान आणि मूलभूत मानवी हक्कांच्या नाकाराला दिलेले संघटित प्रत्युत्तर आहे. सामूहिक कृतीच्या माध्यमातून प्रतिष्ठा, समानता आणि सामाजिक-राजकीय सक्षमीकरण मिळवणे हा या चळवळींचा मुख्य उद्देश आहे.

रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (1957)

- **रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (RPI):** डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांच्या विचारसरणीने प्रेरित होऊन 'ऑल इंडिया शेड्युल्ड कास्ट्स फेडरेशन'च्या जागी या पक्षाची स्थापना करण्यात आली.
- सतत होणाऱ्या जातीय अत्याचारांमुळे दलितांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी एका राजकीय व्यासपीठाची आवश्यकता निर्माण झाली होती.
- **उद्देश:** भेदभावाविरुद्ध लढणे, बुद्ध्यांच्या समतावादी मूल्यांचा प्रसार करणे आणि दलितांसाठी घटनात्मक अधिकार मिळवणे.

दलित पँथर चळवळ (1972)

- **दलित पँथर्स:** अमेरिकेतील 'ब्लॅक पँथर' चळवळीपासून प्रेरित होऊन ही एक जहाल तरुण चळवळ उभी राहिली.
- समाजात सुरू असलेला हिंसाचार आणि राज्याची उदासीनता यामुळे तरुणांमध्ये तीव्र संताप निर्माण झाला होता.
- **योगदान:** या चळवळीने 'हरिजन' किंवा 'अस्पृश्य' या शब्दांऐवजी **दलित** हा शब्द लोकप्रिय केला आणि दलित साहित्याला प्रतिकाराचे साधन म्हणून समृद्ध केले.

बँकवर्ड अँड मायनॉरिटीज कम्युनिटी एम्प्लॉईज फेडरेशन (BAMCEF), 1973

- **संस्थापक:** कांशीराम
- **उद्देश:** सुशिक्षित दलित आणि मागासवर्गीय कर्मचाऱ्यांना संघटित करून वैचारिक नेतृत्व तयार करणे.
- उपेक्षित समुदायांमध्ये सुशिक्षित नेतृत्वाचा अभाव असल्यामुळे दीर्घकालीन सक्षमीकरणात अडथळे येत होते.

दलित शोषित समाज संघर्ष समिती (DS4), 1981

- **स्वरूप:** हे बामसेफचे (BAMCEF) एक राजकीय नसलेले आंदोलनाचे व्यासपीठ होते.
- **घटक:** यामध्ये बेरोजगार दलित तरुण, अभियंता, वकील आणि व्यावसायिकांचा समावेश होता.
- केवळ राजकीय जाणीव असून चालणार नाही तर जनसमुदायाचे संघटन करणे आवश्यक आहे, या गरजेतून ही चळवळ उभी राहिली.

बहुजन समाज पक्ष (1984)

- **संस्थापक:** कांशीराम
- **विचारधारा:** अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST), इतर मागासवर्गीय (OBC) आणि अल्पसंख्याकांचे राजकीय सक्षमीकरण करणे.
- सामाजिक न्यायाचे रूपांतर धोरणात्मक निर्णयात करण्यासाठी निवडणूक राजकारण हे एक महत्त्वाचे साधन बनले.
- **लक्ष:** महिलांचे शिक्षण, हुंडाविरोधी मोहिमा आणि सामाजिक प्रतिष्ठा.

भीम आर्मी

- **संस्थापक:** चंद्रशेखर आझाद (रावण), जे एक वकील आणि सामाजिक कार्यकर्ते आहेत.
- **उद्देश:** शिक्षण आणि कायदेशीर जागरूकतेच्या माध्यमातून दलितांची मुक्ती करणे.
- संस्थात्मक भेदभाव आणि हिंसाचाराला तोंड देण्यासाठी समुदायाला शैक्षणिकदृष्ट्या सक्षम करणे गरजेचे आहे.

दलित चळवळींची गतिशीलता: सामाजिक गतिशीलता आणि प्रतिकाराची धोरणे

प्रादेशिक, ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक संदर्भानुसार दलित चळवळींनी विविध वैचारिक मार्ग स्वीकारले आहेत. यातून दलित अस्मितेमधील विविधता दिसून येते.

संस्कृतिकरण एक धोरण म्हणून

- **संस्कृतिकरण:** दलितांनी उच्च जातींच्या विधी, चालीरीती आणि जीवनशैलीचा स्वीकार करणे म्हणजे संस्कृतिकरण होय.
- उच्च जातींचे अनुकरण केल्याने समाजात स्वीकार्यता आणि दर्जा मिळेल, असा एक समज होता.
- **मर्यादा:** यामुळे उच्च जातींच्या मानकांना मान्यता मिळाल्याने पर्यायाने जातीय श्रेणीबद्धता अधिक दृढ झाली.

आदि-हिंदू चळवळ

- **विचारधारा:** दलितांनी स्वतःला भारताचे मूळ रहिवासी (आदि) म्हणून घोषित केले आणि चार वर्णांच्या चौकटीबाहेर आपली ओळख निर्माण केली.
- ब्राह्मणवादी हिंदू धर्माचा त्याग करून स्वतःची स्वतंत्र ओळख आणि प्रतिष्ठा पुन्हा मिळवणे हा याचा मुख्य हेतू होता.

स्वतंत्र संप्रदायांची निर्मिती

- **उद्देश:** धार्मिक स्वायत्ततेच्या माध्यमातून जातीय शोषणातून मुक्त होणे.
- **उदाहरणे:**
 - ✓ **गुरु घासीदास:** यांनी सतनामी संप्रदायाची स्थापना केली (मध्य प्रदेश).
 - ✓ **गुरुचांद ठाकूर:** यांनी मतुआ संप्रदायाची स्थापना केली (बंगाल).
 - ✓ **अय्यनकाली:** यांनी साधू जन परिपालन योगम (SJPY) ची स्थापना केली (केरळ).
 - ✓ **मंगू राम:** यांनी आदि धर्म या पंथाची स्थापना केली (पंजाब).
- धार्मिक बहिष्काराच्या परिस्थितीमुळे आध्यात्मिक स्तरावर स्वतःचे निर्णय स्वतः घेणे (Spiritual self-determination) आवश्यक बनले.

आंबेडकरांचे राजकीय आणि सामाजिक कार्य

- **रचनात्मक सुधारणा:** शोषण करणाऱ्या व्यवस्थांना आम्हान देण्यासाठी त्यांनी दलितांना संघटित केले.
- **उदाहरणे:**
 - ✓ महाराष्ट्रातील कोकण विभागातील **खोती पद्धत** नष्ट करण्यासाठी संघर्ष.
 - ✓ **वेठबिगारी (Vetti System):** सक्तीची आणि विनामूल्य वंशपरंपरागत सेवा नष्ट करण्यासाठी कार्य.
- रचनात्मक शोषण मोडीत काढण्यासाठी कायदेशीर आणि राजकीय संघटन अत्यंत आवश्यक ठरले.

भारतीय समाजातील विवाह संस्था: परंपरेकडून परिवर्तनाकडे

भारतात विवाह हे एक सामाजिक, धार्मिक आणि कायदेशीर अधिष्ठान आहे. आधुनिकीकरणामुळे मूल्यांमध्ये बदल होत असतानाही या संस्थेने आपले सांस्कृतिक सातत्य जपले आहे.

विवाहाची संकल्पना

- **व्याख्या:** प्रजनन आणि शारीरिक व मानसिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी एक किंवा अधिक पुरुष आणि एक किंवा अधिक स्त्रिया यांच्यातील झालेला करार म्हणजे विवाह होय.
- लैंगिकता आणि प्रजननावर सामाजिक नियंत्रण ठेवल्यामुळे समाजात स्थिरता निर्माण झाली.

विवाहाच्या उद्देशातील बदल

- पारंपारिक उद्देश: धर्म (धार्मिक कर्तव्य) पार पाडणे.
- आधुनिक उद्देश: आयुष्यभराची साथ, भावनिक सुसंगतता आणि परस्पर आदर.
- शिक्षण, शहरीकरण आणि व्यक्तिवादामुळे वैवाहिक अपेक्षांचे स्वरूप बदलले आहे.

विवाहाच्या स्वरूपातील बदल

- कायदेशीर सुधारणा: बहुपत्नीत्व आणि बहुपतीत्व यांवर बंदी घालण्यात आली असून एकपत्नीत्व / एकपतीत्व (Monogamy) ही पद्धत कायदेशीररीत्या स्वीकारली गेली आहे.
- लिंग समानता आणि घटनात्मक नैतिकता यांचा वैवाहिक कायद्यांवर मोठा प्रभाव पडला आहे.

विवाहाचे वय

- कायदेशीर मानक: पुरुषांसाठी 21 वर्षे आणि महिलांसाठी 18 वर्षे.
- शिक्षण, कायदे आणि जनजागृतीमुळे बालविवाहाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर घटले आहे.

घटस्फोट आणि विभक्त होण्याचे प्रमाण

- निरीक्षण: विशेषतः शहरी भागात घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत आहे.
- आर्थिक स्वावलंबन, शिथिल झालेले घटस्फोटाचे कायदे आणि डिजिटल संपर्क यामुळे विवाहामधील पूर्वीची कठोरता कमी झाली आहे.

लिव्ह-इन रिलेशनशिप (Live-In Relationships)

- कायदेशीर मान्यता: सर्वोच्च न्यायालयाने (2010) असे नमूद केले की, लिव्ह-इन रिलेशनशिप हे कलम 21 अंतर्गत येते.
- बदलती नैतिक मूल्ये आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा आग्रह यामुळे अशा प्रकारच्या संबंधांना स्वीकार्यता मिळत आहे.

नवनिरीक्षित निवास पद्धती (Neolocal Residence Pattern)

- बदल: पितृसत्ताक निवासाकडून (पतीच्या घरी राहणे) आता स्वतंत्र निवासाकडे (नवनिरीक्षित) कल वाढत आहे.
- शहरातील घरांची टंचाई आणि पती-पत्नी दोघेही कमावते असण्यामुळे स्वतंत्र राहण्याला प्रोत्साहन मिळत आहे.

समलिंगी विवाह वाद (Same-Sex Marriage Debate)

- सध्याची स्थिती: या विवाहांना अद्याप कायदेशीर मान्यता मिळालेली नाही; तसेच नागरी युनियनचे (Civil union) अधिकारही प्राप्त नाहीत.

- समानता आणि नैतिकतेवरील घटनात्मक वाद सध्या न्यायालयीन प्र

भारतीय समाजातील कुटुंब आणि नातेसंबंध व्यवस्था

कुटुंब आणि नातेसंबंध या भारतीय समाजातील मुख्य सामाजिक संस्था आहेत. या संस्था सामाजिकीकरण, भावनिक सुरक्षा, आर्थिक सहकार्य आणि नैतिक नियमन निश्चित करतात. आधुनिकीकरणानंतरही या संस्थांचा व्यक्तीच्या आणि सामूहिक जीवनावर मोठा प्रभाव कायम आहे.

प्राथमिक सामाजिक संस्था म्हणून कुटुंब

- कुटुंब: सामाजिकीकरण, भावनिक आधार, आर्थिक सहकार्य आणि मूल्यांच्या संक्रमणासाठी जबाबदार असलेला हा एक मूलभूत घटक आहे.
- ऐतिहासिकदृष्ट्या सर्वसमावेशक कल्याणकारी राज्याचा अभाव असताना, कुटुंबानेच पिढ्यानपिढ्या जगणे, सुरक्षा आणि संस्कृतीचे सातत्य सुनिश्चित केले.

नातेसंबंध: अर्थ आणि स्वरूप

- नातेसंबंध (Kinship): रक्ताच्या नात्याने (Consanguineal) आणि विवाहाच्या नात्याने (Affinal) तयार झालेल्या संबंधांचे जाळे म्हणजे नातेसंबंध होय.
- नातेसंबंधांमुळे व्यक्तीवर काही कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्या येतात, ज्यामुळे व्यक्ती केवळ एका केंद्रापुरती मर्यादित न राहता एका मोठ्या सामाजिक जाळ्याशी जोडली जाते.

कुटुंब व्यवस्थेतील संरचनात्मक बदल

संयुक्त कुटुंबाकडून विभक्त कुटुंबाकडे होणारे संक्रमण

- विभक्त कुटुंब (Nuclearization): विस्तारित आणि संयुक्त कुटुंबांच्या जागी आता वाढत्या प्रमाणात विभक्त कुटुंबे निर्माण होत आहेत.
- शहरीकरण, औद्योगिक रोजगार, घरांची टंचाई आणि वैयक्तिक गतिशीलतेमुळे पारंपारिक संयुक्त कुटुंब व्यवस्था कमकुवत झाली आहे.

समतावादी संबंधांचा उदय

- समतावादी कुटुंब संरचना: स्त्री आणि पुरुष यांच्यामध्ये कर्तव्ये, जबाबदाऱ्या आणि निर्णय प्रक्रियेत वाढता सहभाग दिसून येत आहे.
- महिलांचे शिक्षण, रोजगार आणि कायदेशीर सक्षमीकरणामुळे घरातील पितृसत्ताक अधिकार कमी झाले आहेत.

नवनिरीक्षित (Neolocal) कुटुंबांची वाढ

- नवनिरीक्षित निवास: विवाहित जोडपे त्यांच्या मूळ कुटुंबापासून वेगळे राहून स्वतंत्र कुटुंब स्थापन करतात.
- शहरी रोजगाराचे स्वरूप आणि वैवाहिक अपेक्षांमधील बदलांमुळे स्वायत्ततेला प्रोत्साहन मिळत आहे.

मुलांकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात बदल

- **मुले एक आर्थिक दायित्व:** मुलांकडे आता आर्थिक संपत्ती म्हणून पाहण्याऐवजी ती एक आर्थिक जबाबदारी म्हणून पाहिली जात आहेत.
- शिक्षणाचा वाढता खर्च आणि शहरातील राहणीमानाचा खर्च यामुळे प्रजनन दरात घट होत आहे.

कुटुंबातील कार्यात्मक बदल

उत्पादक घटकाकडून उपभोग्य घटकाकडे बदल

- **कार्यात्मक बदल:** कुटुंबे आता वस्तूंचे उत्पादन करण्याऐवजी प्रामुख्याने वस्तू आणि सेवांचा उपभोग घेण्याचे काम करतात.
- औद्योगिकीकरणामुळे उत्पादनाची कामे आता कारखाने आणि बाजारपेठांकडे हस्तांतरित झाली आहेत.

पारंपारिक कार्यांचे बाह्यस्त्रोतीकरण (Outsourcing)

- **बाह्यस्त्रोतीकरण:** शिक्षण, आरोग्य सेवा, वृद्धांची काळजी आणि करमणूक यांसारखी कामे आता शाळा, रुग्णालये, वृद्धाश्रम आणि सेवा संस्थांद्वारे हाताळली जात आहेत.
- आधुनिक संस्थांच्या विशेषीकरणामुळे आणि कार्यक्षमतेमुळे कुटुंबाची बहुउद्देशीय भूमिका कमी झाली आहे.

कुटुंब आणि नातेसंबंधांमधील प्रादेशिक विविधता: उत्तर भारत विरुद्ध दक्षिण भारत

भारतीय समाजात नातेसंबंधांच्या बाबतीत मोठी प्रादेशिक विविधता आढळते. ही विविधता ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय बदलांचे प्रतिबिंब आहे.

तुलनात्मक तक्ता: उत्तर भारत आणि दक्षिण भारत

घटक	उत्तर भारत	दक्षिण भारत
वंश परंपरा	पितृवंशीय (Patrilineal)	पितृवंशीय / मातृवंशीय
निवास	पितृस्थानी (Patrilocal)	पितृस्थानी / मातृस्थानी
ग्राम विवाह बाह्यता	अस्तित्वात आहे (Village Exogamy)	अभाव
नातेसंबंध संज्ञा	वर्णनात्मक (उदा. चाचा, ताऊ)	वर्गीकृत (उदा. मामा)
वधूचा दर्जा	वरापेक्षा कनिष्ठ	वरापेक्षा कनिष्ठ
भेटवस्तूची देवाणघेवाण	एकतर्फी	दुतर्फी

प्रादेशिक फरकांचे समाजशास्त्रीय महत्त्व

शेतीचे स्वरूप, जमीन धारणा पद्धती आणि सांस्कृतिक परंपरा यांनी या विशिष्ट नातेसंबंध नियमांना आकार दिला आहे.

प्रादेशिक विविधता हे दर्शवते की, भारतीय समाजाला केवळ एकाच सांस्कृतिक मॉडेलच्या माध्यमातून समजून घेता येत नाही.

भारतातील आदिवासी: एक स्वतंत्र सामाजिक रचना

आदिवासी समुदाय हे भारतीय समाजातील सर्वात प्राचीन आणि स्वायत्त घटक आहेत. त्यांनी आपली स्वतंत्र ओळख, संस्कृती आणि सामाजिक-राजकीय संस्था आजही जपल्या आहेत.

आदिवासीची व्याख्या

- **आदिवासी:** सामायिक नाव, भूप्रदेश, भाषा, नातेसंबंध, चालीरीती, विधी, अंतर्विवाह, साधी सामाजिक स्तररचना आणि संसाधनांची सामायिक मालकी असणारा हा एक सामाजिक गट आहे.
- भौगोलिक विलगता आणि पर्यावरणावरील अवलंबित्व यामुळे त्यांच्यात सामूहिक ओळख आणि स्वयंपूर्णता विकसित झाली.

आदिवासींची लोकसंख्याविषयक माहिती

- **अनुसूचित जमातींची संख्या:** 705
- **एकूण लोकसंख्येतील वाटा:** 8.6% (जनगणना 2011)

आदिवासींचे भौगोलिक वितरण

- **हिमालयीन क्षेत्र:** गड्डी, जौनसारी, नागा.
- **मध्य भारत:** मुंडा, संताळ.
- **पश्चिम भारत:** भिल्ल, ग्रासिया.
- **दक्षिण भारत:** तोडा, चेन्चू.
- **बेट समूह:** जारवा (बंगालचा उपसागर), अमिनिदिवी (अरबी समुद्र).

भारतातील आदिवासी समाजाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

भारतातील आदिवासी समाज हा जात-आधारित समाजापेक्षा पूर्णपणे वेगळा आहे. हा समाज समतावाद, सामूहिक मालकी आणि पर्यावरणाशी घट्ट नाते या गुणांनी ओळखला जातो.

निश्चित सामायिक भूप्रदेश

- **सामायिक प्रदेश:** आदिवासी समुदाय एका निश्चित आणि स्पष्टपणे ओळखता येण्याजोग्या भौगोलिक क्षेत्रात राहतात, जो त्यांना एकत्र बांधणारा मुख्य घटक ठरतो.
- सामायिक पर्यावरणीय क्षेत्रामुळे सामूहिक ओळख, सांस्कृतिक एकजिनसीपणा आणि आर्थिक सहकार्य निर्माण होते.
- **उदाहरण:** कर्नाटकातील 'सोलीगा' जमात त्यांच्या वस्त्यांच्या भोवतालच्या वनक्षेत्रावर अवलंबून असते.

जमीन आणि वनसंपत्तीवर अवलंबित्व

- **पर्यावरणीय अवलंबित्व:** जमीन आणि जंगले हा आदिवासी जीवनाचा भौतिक, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक आधार आहे.
- जमिनीचा ताबा गमावल्यास थेट आदिवासी संस्कृती, उपजीविका आणि त्यांच्या अस्तित्वाचा न्हास होतो.

एकता आणि एकजुटतेची भावना

- **सामूहिक जाणीव:** शांतता असो वा संघर्ष, एकतेची प्रबळ भावना आदिवासी सदस्यांना एकत्र बांधून ठेवते.
- जातीवर आधारित स्तररचना नसल्यामुळे त्यांच्यात अधिक समन्वय आणि परस्पर विश्वास असतो.
- **उदाहरण:** ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध झालेल्या आदिवासी बंडांमध्ये दिसून आलेला त्यांचा सामूहिक सहभाग.

अंतर्विवाही सामाजिक गट

- **विवाहाचे नियम:** आदिवासी जमाती प्रामुख्याने अंतर्विवाहाचे पालन करतात, म्हणजेच ते स्वतःच्याच जमातीत लग्न करण्यास प्राधान्य देतात.
- अंतर्विवाहामुळे त्यांचे सांस्कृतिक सातत्य टिकून राहते आणि नातेसंबंधांचे बंध अधिक मजबूत होतात.

सामायिक बोली आणि भाषा

- **भाषिक एकता:** सदस्य एकाच बोलीभाषेत संवाद साधतात, ज्यामुळे त्यांच्या गटाची ओळख अधिक दृढ होते.
- भाषा ही आदिवासींमधील समन्वय टिकवून ठेवणारा एक 'सांस्कृतिक डिक' (Cultural glue) म्हणून काम करते.
- **उदाहरण:** संताळी भाषेचा आठव्या परिशिष्टात समावेश होणे, हे आदिवासी भाषेला मिळालेल्या मान्यतेचे प्रतीक आहे.

रक्ताच्या नात्याचे बंध

- **नातेसंबंधांचे बंधन:** रक्ताचे नाते ही आदिवासींमधील सर्वात मोठी संघटक शक्ती आहे.
- नातेसंबंधावर आधारित ही एकजुटता परस्पर मदत, सामाजिक सुरक्षा आणि सामूहिक अस्तित्वाची खात्री देते.

संरक्षणात्मक जागरूकता

- **सामूहिक संरक्षण:** बाह्य हस्तक्षेप आणि शोषणाविरुद्ध आदिवासी समुदाय नेहमीच सतर्क राहतात.
- उपेक्षिततेच्या ऐतिहासिक अनुभवामुळे त्यांच्यात संरक्षणात्मक यंत्रणा विकसित करणे आवश्यक बनले आहे.

स्वतंत्र राजकीय संघटना

- **आदिवासी प्रशासन:** सत्ता प्रामुख्याने जमातीचा प्रमुख किंवा परिषदेकडे असते, जी प्रशासकीय आणि न्यायिक कार्ये पार पाडते.
- केंद्रीभूत राज्य नियंत्रणाच्या अभावामुळे त्यांना त्यांची स्वायत्त शासन व्यवस्था टिकवता आली आहे.

सामायिक संस्कृती आणि एकजिनसीपणा

- **सांस्कृतिक एकता:** सामायिक चालीरीती, विधी, धर्म आणि राजकीय संघटना यामुळे त्यांच्यात एकजिनसीपणा निर्माण होतो.
- सांस्कृतिक एकसारखेपणामुळे आदिवासी जीवनात स्थिरता आणि सातत्य टिकून राहते.

समतावादी मूल्ये

- **संस्थात्मक विषमतेचा अभाव:** आदिवासी समाजात सहसा जातीय श्रेणीबद्धता आणि कठोर लिंगभेद आढळत नाही.
- संसाधनांची सामूहिक मालकी आणि उदरनिर्वाहाची अर्थव्यवस्था सामाजिक स्तरीकरण कमी करण्यास मदत करते.
- **पुरावा:** आदिवासींमधील लिंग गुणोत्तर (1000 पुरुषांमागे 990 स्त्रिया) हे राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा जास्त आहे.

प्राथमिक धार्मिक श्रद्धा

- **निसर्ग पूजा:** आदिवासींचे धर्म हे प्रामुख्याने मिथके, आत्मे, पूर्वज आणि नैसर्गिक शक्तींवर आधारित असतात.
- निसर्गाशी असलेला त्यांचा जवळचा संबंध निसर्गावर आधारित श्रद्धा प्रणालीला आकार देतो.

भारतातील आदिवासी समुदायांसमोरील समस्या

- घटनात्मक संरक्षण असूनही, आधुनिकीकरण आणि राज्य पुरस्कृत विकासांमुळे आदिवासी समुदायांना रचनात्मक, विकासात्मक आणि सांस्कृतिक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे.

नैसर्गिक संसाधनावरील नियंत्रण गमावणे

- **राज्य हस्तक्षेप:** औद्योगिकीकरण आणि खनिज उत्खननामुळे नैसर्गिक संसाधनावरील नियंत्रण आदिवासींकडून राज्याकडे हस्तांतरित झाले.
- संसाधनावरील अधिकार गेल्यामुळे आदिवासींचे आर्थिक स्वावलंबन धोक्यात आले.
- **उदाहरण:** छत्तीसगड, झारखंड आणि ओडिशामध्ये विकासांमुळे विस्थापित झालेल्या 21 दशलक्ष लोकांपैकी सुमारे 40% लोक आदिवासी आहेत.

जमिनीच्या मालकी हक्काचा न्हास

- **वन कायदे:** संरक्षित आणि राष्ट्रीय उद्यानांच्या घोषणांमुळे आदिवासींना त्यांच्या पूर्वजांच्या जमिनींपासून वंचित राहावे लागले.
- जमिनीवरून बेदखल केल्यामुळे त्यांच्या उपजीविकेवर आणि सांस्कृतिक सातत्यावर विपरीत परिणाम झाला.

शिक्षणाचा अभाव

- **शैक्षणिक मागासलेपण:** अंधश्रद्धा, गरिबी, भटकंती, भाषेचे अडथळे आणि शिक्षकांची कमतरता यांमुळे आदिवासींच्या शिक्षणात अडथळे निर्माण होतात.
- या रचनात्मक बहिष्कारामुळे मानवी भांडवलाची कायमस्वरूपी कमतरता भासते.
- **आकडेवारी:** 2011 नुसार अनुसूचित जमातीचा साक्षरता दर 59% आहे, तर राष्ट्रीय सरासरी 73% आहे.

विकास प्रकल्पांमुळे विस्थापन

- **जमीन संपादन:** खाणकाम, धरणे आणि पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमुळे मोठ्या प्रमाणावर विस्थापन झाले.
- सक्तीच्या स्थलांतरामुळे सामाजिक जाळी आणि उपजीविकेच्या व्यवस्था विस्कळीत होतात.
- **प्रदेश:** छोटानागपूर पठार, ओडिशा, पश्चिम बंगाल आणि मध्य प्रदेश.

अपुरे पुनर्वसन

- **अयोग्य पुनर्वसन:** विस्थापित आदिवासींना नाममात्र पुनर्वसन मिळते.
- अनेक विस्थापित आदिवासी शहरांच्या परिघावर स्थलांतरित होतात आणि तेथे असुरक्षित परिस्थितीत अकुशल मजूर म्हणून काम करतात.

आरोग्य आणि पोषणाच्या समस्या

- **आरोग्यावरील ओझे:** मलेरिया, क्षयरोग, अतिसार, अॅनिमिया आणि कावीळ यांसारख्या आजारांचे प्रमाण आदिवासींमध्ये जास्त आहे. तसेच बालमृत्यू दर (IMR) देखील अधिक आहे.
- आरोग्य सेवांचा अभाव आणि कुपोषणामुळे त्यांच्या आयुर्मानात घट होते.

आदिवासी ओळखीचा न्हास

- **सांस्कृतिक संघर्ष:** आदिवासींच्या पारंपारिक संस्था आणि आधुनिक कायदेशीर व प्रशासकीय व्यवस्था यांच्यात संघर्ष दिसून येतो.
- आपली संस्कृती नष्ट होईल या भीतीमुळे त्यांच्यामध्ये मुख्य प्रवाहात सामील होण्याबाबत विरोध निर्माण होतो.

वेठबिगारी (Bonded Labour)

- **कर्जबाजारीपणा:** घेतलेल्या कर्जामुळे अनेक आदिवासी वंशपरंपरागत वेठबिगारीच्या पाशात अडकतात.
- गरिबी आणि शोषणामुळे ही वेठबिगारी पिढ्यानपिढ्या सुरू राहते.

➤ प्रादेशिक संज्ञा:

- ✓ डोमस, कोल्हा (उत्तर प्रदेश)
- ✓ साग्री (राजस्थान)
- ✓ वेटी (आंध्र प्रदेश)
- ✓ गोथी (ओडिशा)
- ✓ जेठा (कर्नाटक)
- ✓ नोकरीनामा (मध्य प्रदेश)

भारतीय समाजातील एक वेगळी सामाजिक संस्था म्हणून 'संप्रदाय' (Sect)

संप्रदाय म्हणजे एका मोठ्या सामाजिक किंवा धार्मिक चौकटीतील असा उप-गट असतो, जो विशिष्ट श्रद्धा, विधी, पद्धती किंवा वैचारिक दृष्टिकोनामुळे वेगळा ओळखला जातो. भारतीय समाजात संप्रदायांनी सामाजिक संघटन, ओळख निर्माण करणे आणि सांस्कृतिक सातत्य टिकवण्यात ऐतिहासिक भूमिका बजावली आहे.

संप्रदायाचा अर्थ आणि समाजशास्त्रीय अर्थ

- **संप्रदाय:** विशिष्ट श्रद्धा आणि पद्धती पाळणाऱ्या लोकांचा समूह म्हणजे संप्रदाय होय. हे गट अनेकदा जात, प्रदेश किंवा धर्माच्या अंतर्गत किंवा समांतर उदयास येतात.
- मोठ्या सामाजिक व्यवस्थेतील वैचारिक मतभेद आणि विशिष्ट मूल्ये जपण्याच्या गरजेतून संप्रदायांची निर्मिती झाली.

जातीच्या तुलनेत भारतीय समाजातील संप्रदायाचे महत्त्व

संप्रदाय हे जातींच्या अंतर्गत उप-विभाग म्हणून कार्य करतात, ज्यामुळे भारताच्या आधीच गुंतागुंतीच्या सामाजिक रचनेत अधिक वैविध्य निर्माण होते.

मूल्यांवर आधारित उप-विभाग

- **नियमनात्मक भिन्नता:** जात ही प्राथमिक सामाजिक विभागणी असली, तरी संप्रदाय हे जातींच्या अंतर्गत मूल्यांवर आधारित उप-गटांचे प्रतिनिधित्व करतात.
- एकाच जातीमध्ये विधी आणि पद्धतींबाबत असलेल्या मतभेदांमुळे संप्रदायांची निर्मिती होते.
- **उदाहरण:** ब्राह्मणांचे उत्तर भारतीय आणि दक्षिण भारतीय अशा दोन संप्रदायांत झालेले विभाजन.

जातीच्या अंतर्गत स्वतंत्र ओळखीची निर्मिती

- **विशिष्टता:** संप्रदाय एकाच जातीच्या आत एक वेगळी सामूहिक ओळख निर्माण करतात.
- सांस्कृतिक विशेषीकरणामुळे अंतर्गत भिन्नता अधिक मजबूत होते.
- **उदाहरण:** बंगालमधील ब्राह्मणांचे 'पाश्चात्य वैदिका' आणि 'बारेन्द्र' अशा उप-विभागांमध्ये झालेले वर्गीकरण.

बंदिस्त सामाजिक कप्पे (Water-Tight Social Compartments)

- **कठोर सीमा:** संप्रदाय हे कठोर सामाजिक कप्प्यांप्रमाणे कार्य करतात, जे आंतर-संप्रदाय विवाहांना निरुत्साहित करतात.
- बाह्यविवाहावर निर्बंध घालून वैचारिक शुद्धता जपली जाते.
- **उदाहरण:** व्यवसायावर आधारित शूद्रांचे 'स्वच्छ' आणि 'अशुद्ध' अशा दोन संप्रदायांत झालेले विभाजन.

संप्रदायाची राजकीय अस्मिता आणि प्रकटीकरण

- **राजकीय एकत्रीकरण:** सामाजिक-आर्थिक दर्जा वाढल्यामुळे संप्रदायावर आधारित राजकीय मागण्यांचे प्रमाण वाढले आहे.
- लोकशाही स्पर्धेमुळे ओळखीवर आधारित जनसमुदाय संघटित करण्यास प्रोत्साहन मिळते.
- **उदाहरण:** राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करणारे जाट, गुजर आणि पाटीदार यांसारखे गट.

मोठ्या धार्मिक चौकटीशी नाते

- **एकात्मिक भूमिका:** अंतर्गत विभागणी असूनही, संप्रदाय एका व्यापक धार्मिक ओळखीशी आपली निष्ठा कायम राखतात.
- धार्मिक छत्रीमुळे विविधतेतही एकता सुनिश्चित होते.
- **उदाहरण:** चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेतील सर्व जाती एकत्रितपणे स्वतःची ओळख 'हिंदू धर्म' अशी करून देतात.

प्रादेशिकतेच्या तुलनेत संप्रदायाचे महत्त्व

संप्रदाय अनेकदा प्रादेशिक सीमा ओलांडतात आणि भारताच्या सांस्कृतिक भूगोलाला नवीन आकार देतात.

भूगोल आणि संस्कृतीचा परस्परसंबंध

- **प्रादेशिक मुळे:** संप्रदायांची जडणघडण स्थानिक भूगोल आणि सांस्कृतिक परंपरांनुसार होते.
- पर्यावरणीय आणि ऐतिहासिक संदर्भ श्रद्धा प्रणालीवर प्रभाव टाकतात.
- **उदाहरण:** उत्तर भारतातील 'शेख' समुदाय; ज्यामध्ये सिद्धिकी, फारुकी, उस्मानी आणि अब्बासी असे उपविभाग आढळतात.

राजकीय सीमांच्या पलीकडे

- **प्रादेशिक विस्तार:** संप्रदायांची ओळख अनेकदा राजकीय सीमांच्या पलीकडे विस्तारलेली असते.
- सामायिक श्रद्धा प्रणाली प्रादेशिक विभागणीपेक्षा अधिक प्रभावी ठरते.
- **उदाहरण:** कर्नाटकातील 'लिंगायत' संप्रदायाचा विस्तार महाराष्ट्रातही झालेला दिसून येतो.

सांस्कृतिक विरुद्ध राजकीय नकाशा

- **नकाशामधील तफावत:** राजकीय सीमा आणि सांस्कृतिक किंवा सांप्रदायिक सीमा यामध्ये फरक असतो.
- प्रशासकीय विभागणी सामाजिक वास्तव पूर्णपणे दर्शवू शकत नाही.
- **उदाहरण:** वीरशैव आणि लिंगायत संप्रदाय कर्नाटकाच्या सांस्कृतिक भूभागावर प्रभाव पाडतात.

संप्रदायांची एकात्मिक क्षमता

- **सांस्कृतिक एकात्मता:** संप्रदाय भौगोलिकदृष्ट्या विखुरलेल्या लोकसंख्येला एकत्र आणतात.
- सामायिक विधी आणि श्रद्धांमुळे अखिल भारतीय स्तरावर सांस्कृतिक एकता निर्माण होते.
- **उदाहरण:** काश्मीरपासून तामिळनाडूपर्यंत प्रचलित असलेला 'शक्ती' संप्रदाय.

धर्माच्या तुलनेत संप्रदायाचे महत्त्व

संप्रदाय धर्माच्या अंतर्गत वैचारिक बहुविधता निर्माण करतात. अनेकदा अनुयायांवर धर्मपेक्षा संप्रदायाचा प्रभाव अधिक असतो.

स्पष्ट धार्मिक उपविभाग

- **स्वतंत्र श्रद्धा प्रणाली:** संप्रदाय हे धर्माच्या अंतर्गत स्पष्ट उपविभाग म्हणून कार्य करतात.
- अर्थ लावण्याच्या विविधतेमुळे सिद्धांतांमध्ये विशेषीकरण निर्माण होते.
- **उदाहरण:** बंगालमधील 'आनंदमार्गी'.

अधिक कठोर वैचारिक सीमा

- **अनन्य निष्ठा:** धर्म विविधतेला सामावून घेतो, परंतु संप्रदाय नियमांचे काटेकोर पालन करण्याची मागणी करतात.
- सिद्धांतांमधील कठोरतेमुळे गटाची एकात्मता मजबूत होते.
- **उदाहरण:** शक्ती संप्रदाय केवळ शक्तीच्या उपासनेलाच मान्यता देतो.

एक प्रबळ सामाजिक शक्ती म्हणून संप्रदाय

- **निष्ठा:** संप्रदाय अनेकदा खोल भावनिक आणि विधीविषयक निष्ठेची मागणी करतात.
- अमूर्त धार्मिक ओळखीपेक्षा जवळची श्रद्धा प्रणाली अधिक मजबूत बंध निर्माण करते.

धर्माच्या अंतर्गत मुख्य श्रद्धा प्रणाली

- **स्वायत्त सिद्धांत:** धर्माच्या चौकटीत राहूनही संप्रदायांकडे स्वतंत्र तात्विक गाभा असतो.
- सिद्धांतांमधील ही भिन्नता सामाजिक सुधारणांना वाव देते.
- **उदाहरण:** वीरशैव संप्रदाय पुरोहितांची मध्यस्थी नाकारतो आणि समानतेवर भर देतो.

भारतीय समाज: गुंतागुंतीतून निर्माण झालेली सुव्यवस्था

भारतीय समाजाने ऐतिहासिकदृष्ट्या अफाट विविधतेतून एक व्यवस्थापित सामाजिक सुव्यवस्था निर्माण करण्याची विलक्षण क्षमता दाखवली आहे. ही व्यवस्था फरकांना न पुसता सहअस्तित्व सुनिश्चित करते.

- **सामूहिक शक्ती:** नातेसंबंध, सामुदायिक सहकार्य आणि नैतिक कर्तव्यावरील विश्वासामुळे समाजात लवचिकता निर्माण होते.
- **कार्यात्मक भिन्नता:** कौशल्यांवर आधारित भूमिकांच्या वाटपामुळे कार्यक्षमता वाढते.
- **नैतिक चौकट:** धर्म (Dharma) आणि सामुदायिक कल्याणावर दिलेला भर सामाजिक सलोखा टिकवून ठेवतो.

विविधतेत एकता: भारतीय समाजाचा परिभाषित गाभा

प्रचंड भिन्नता असूनही, भारतीय समाजाने सामायिक नागरी मूल्ये, घटनात्मक नैतिकता आणि सांस्कृतिक तडजोडीच्या माध्यमातून ऐतिहासिकदृष्ट्या एकता टिकवून ठेवली आहे. यामुळे विविधता ही विभाजनाचे कारण न ठरता शक्तीचा स्रोत बनली आहे.

विविधतेत एकतेचा अर्थ

- **विविधतेत एकता:** एकाच राष्ट्रीय चौकटीत अनेक धर्म, भाषा, जाती, वंश आणि प्रदेशांचे सहअस्तित्व असणे म्हणजे विविधतेत एकता होय.
- सांस्कृतिक बहुविधता आणि परस्पर सहिष्णुतेमुळे भारत कोणत्याही नागरी विघटनाशिवाय अनेक ऐतिहासिक संकटांतून जिवंत राहू शकला आहे.

भौगोलिक विविधता आणि राष्ट्रीय एकात्मता

- **भौगोलिक भिन्नता:** हिमालय, मैदाने, पठारे, वाळवंट आणि किनारपट्टी यामुळे भिन्न जीवनशैली निर्माण झाली आहे.
- पर्यावरणीय विविधतेने प्रादेशिक संस्कृतींना आकार दिला, तरीही राजकीय एकतेने त्यांना एका सामायिक घटनात्मक संरचनेखाली एकत्र आणले आहे.

धार्मिक विविधता आणि सहिष्णुता

- **धार्मिक बहुविधता:** भारतीय आणि परदेशी धर्मांचे सहअस्तित्व येथे आढळते.
- सहिष्णुतेवर दिलेला नैतिक भर आणि घटनात्मक धर्मनिरपेक्षता यामुळे वेळोवेळी होणाऱ्या संघर्षांनंतरही आंतर-धार्मिक सहअस्तित्व टिकून राहिले आहे.

भाषिक विविधता आणि संघराज्य स्थिरता

- **भाषिक तडजोड:** आठव्या परिशिष्टाद्वारे अनेक भाषांना दिलेली मान्यता ही भाषिक विविधता जपण्याचे साधन आहे.
- भाषिक संघराज्यवादामुळे फुटीरतावादाला आळा बसला आणि भावनिक एकात्मता मजबूत झाली.

सांस्कृतिक समन्वय (Syncretism)

- **समन्वयवादी परंपरा:** विविध समुदायांमध्ये सामायिक सण, विधी आणि सांस्कृतिक पद्धती पाळल्या जातात.
- सांस्कृतिक देवाणघेवाणीमुळे कट्टरता कमी झाली आणि मिश्र परंपरांना प्रोत्साहन मिळाले.

घटनात्मक बंधुभाव

- **बंधुभाव:** सरनाम्यामध्ये बंधुभावाचा उल्लेख असून तो भ्रातृभावावर भर देतो.
- कायदेशीर समानता आणि मूलभूत अधिकार विविधतेमध्ये सामाजिक एकता वाढवण्यास मदत करतात.

भारतीय समाजाचे पितृसत्ताक स्वरूप

अंतर्गत बदल आणि सुधारणा चळवळींमुळे हळूहळू बदल होत असले तरी, भारतीय समाज अजूनही मोठ्या प्रमाणावर पितृसत्ताक आहे.

पितृसत्तेचा अर्थ

- **पितृसत्ता:** अशी सामाजिक व्यवस्था जिथे कुटुंब, अर्थव्यवस्था, धर्म आणि राजकारण यामध्ये पुरुषांकडे प्राथमिक अधिकार असतात.
- कृषी अर्थव्यवस्था आणि पितृवंशीय वारसा पद्धतीमुळे पुरुष वर्चस्वाला संस्थात्मक स्वरूप मिळाले.

पितृसत्तेचे प्रकटीकरण

- कामाच्या ठिकाणी असलेली लिंग-आधारित वेतन तफावत, मुलाचा प्राधान्याने विचार, कौटुंबिक हिंसाचार आणि हुंडा प्रथा आजही अस्तित्वात आहेत.
- सांस्कृतिक नियम आणि आर्थिक परावलंबित्व यामुळे लिंग असमानता कायम राहते.

मातृसत्ताक अपवाद

- **मातृसत्ताक समाज:** मेघालयातील खासी आणि गारो; केरळमधील नायर आणि एझावा; कर्नाटकातील बंट आणि बिल्लवा हे काही अपवाद आहेत.
- पर्यावरणीय आणि ऐतिहासिक घटकांमुळे या समुदायांमध्ये स्त्री-केंद्रित वारसा आणि अधिकार पद्धती शक्य झाली.

व्यक्तिवाद आणि सामूहिकता यांमधील संतुलन

भारतीय समाज हा एक मिश्र मूल्य व्यवस्था प्रतिबिंबित करतो, जिथे सामूहिक जबाबदारी आणि वैयक्तिक नैतिक उत्तरदायित्व यांचा मिलाफ दिसून येतो.

सामूहिक अभिमुखता (Collectivist Orientation)

- **सामूहिकता:** कुटुंब, नातेसंबंध, सामुदायिक सुसंवाद आणि सामाजिक कर्तव्यांवर दिलेला भर म्हणजे सामूहिकता होय.

- कृषीप्रधान आणि संयुक्त कुटुंब व्यवस्थेत जगण्यासाठी सामूहिक सहकार्याची आवश्यकता होती.

व्यक्तिवादी घटक

- **वैयक्तिक जबाबदारी:** 'कर्म सिद्धांत' हा वैयक्तिक नैतिक उत्तरदायित्वावर भर देतो.
- आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान सामूहिक चौकटीत राहूनही वैयक्तिक नैतिक वर्तणुकीला प्रोत्साहन देते.

समकालीन बदल

- **शहरीकरण आणि शिक्षण:** यामुळे वैयक्तिक स्वायत्तता वाढत आहे.
- आधुनिक रोजगार आणि गतिशीलता पारंपारिक सामूहिक बंधने शिथिल करत आहेत.

अध्यात्मवाद आणि भौतिकवाद यांमधील संतुलन

भारतीय समाजाने ऐतिहासिकदृष्ट्या भौतिक प्रगती आणि आध्यात्मिक विकास यांचा मेळ घातला असून, ते एकमेकांना पूरक असल्याचे मानले आहे.

आध्यात्मिक पाया

- **आध्यात्मिक पद्धती:** योग, ध्यान, भक्ती आणि आयुर्वेद यांचा समावेश होतो.
- अध्यात्मवाद नैतिक संयम आणि आंतरिक स्थिरता प्रदान करतो.

भौतिक आकांक्षा

- **भौतिक प्रगती:** शिक्षण, उद्योजकता आणि नवनिर्मितीच्या माध्यमातून आर्थिक यश मिळवण्याचा प्रयत्न केला जातो.
- विकासाच्या गरजांसाठी भौतिक प्रगती आवश्यक आहे.

एकात्मिक दृष्टिकोन

- **स्वामी विवेकानंदांचे विचार:** आध्यात्मिक विकासासोबतच गरिबांची भौतिक उन्नती करणे आवश्यक आहे.
- संतुलित विकासांमुळे नैतिक अधःपतन आणि सामाजिक अशांतता रोखता येते.

पारंपारिकवाद आणि आधुनिकता यांचे सहअस्तित्व

भारतीय समाज निरंतर संक्रमणाच्या अवस्थेत असून, तो परंपरेचा त्याग न करता आधुनिक प्रभावांना स्वतःमध्ये सामावून घेत आहे.

ऐतिहासिक प्रभाव

- वसाहतवाद, औद्योगिकीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे सामाजिक संस्थांना नवीन आकार मिळाला आहे.
- बाह्य संपर्कामुळे सामाजिक परिवर्तनाला गती मिळाली.

LPG (उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण) सुधारणांची भूमिका

- उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे आर्थिक आणि सामाजिक संबंध बदलले आहेत.
- बाजारपेठेतील शक्तींनी संधी विस्तारल्या आहेत, तर दुसरीकडे पारंपारिक मानकांसमोर आव्हाने उभी केली आहेत.

प्रसारमाध्यमे आणि माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञान (ICT)

- **प्रसारमाध्यमे आणि ICT:** याद्वारे जागरूकता आणि आधुनिक मूल्यांचा प्रसार होत आहे.
- डिजिटल कनेक्टिव्हिटीमुळे सांस्कृतिक बदल आणि सामाजिक गतिशीलतेला वेग आला आहे.

सामाजिक चळवळी

- **सुधारणा चळवळी:** दलित, महिला, आदिवासी आणि पर्यावरणविषयक चळवळींचा यात समावेश होतो.
- रचनात्मक विषमतेमुळे संघटित प्रतिकार आणि सुधारणांचे वारे वाहू लागले.

शांतता आणि सामाजिक सलोख्यास बाधा आणणारे घटक

भारतीय समाज लवचिक असला तरी, त्याच्या एकात्मतेसमोर काही कायमस्वरूपी आव्हाने उभी आहेत.

गरिबी

- आर्थिक वंचिततेमुळे मानवी प्रतिष्ठा आणि सामाजिक स्थैर्याला तडा जातो.
- गरिबीमुळे लोकांमध्ये नैराश्य आणि संघर्षाची भावना वाढते.

आर्थिक असमानता

- संपत्तीचे केंद्रीकरण झाल्यामुळे समाजात असंतोष निर्माण होतो.
- असमानतेमुळे परस्पर विश्वास आणि लोकशाहीची वैधता कमकुवत होते.

धार्मिक संघर्ष

- जातीय हिंसाचारामुळे सामाजिक सुव्यवस्था विस्कळीत होते.
- धार्मिक ओळखीचे राजकीय एकत्रीकरण ध्रुवीकरण अधिक तीव्र करते.

बाल गुन्हेगारी (Juvenile Delinquency)

- तरुणांमधील गुन्हेगारीमुळे समाजात असुरक्षितता निर्माण होते.
- सामाजिक विस्कळीतपणा आणि संघर्षाचा अभाव यामुळे विचलित वर्तनामध्ये वाढ होते.

कामाच्या ठिकाणी लिंग असमानता

- महिलांच्या क्षमतेचा पूर्ण वापर न झाल्यामुळे समाजाच्या प्रगतीवर मर्यादा येतात.
- लिंगावर आधारित पूर्वग्रह आर्थिक वाढ आणि सामाजिक न्यायाला खीळ घालतात.

भारतीय समाजाची खरी ताकद ही विविधता आणि एकता, परंपरा आणि बदल, तसेच अध्यात्म आणि भौतिक प्रगती यांच्यात **समन्वय** साधण्याच्या क्षमतेमध्ये आहे. घटनात्मक मूल्ये आणि सांस्कृतिक बहुविधतेवर आधारलेला हा समाज गाभा जपून सतत उत्क्रांत होत आहे.

भारतातील विविधता

विविधता म्हणजे लोकांमध्ये असलेले सामूहिक फरक होय. यामध्ये **जैविक, भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, वंशिक** आणि **प्रादेशिक** फरकांचा समावेश होतो. भारत हा जगातील सर्वात जटिल अशा **बहुविध समाजांपैकी** एक आहे. भारताने प्रचंड भिन्नता असूनही 'एकसमानता नसलेली एकता' ऐतिहासिक काळापासून टिकवून ठेवली आहे. ही विविधता योगायोगाने निर्माण झालेली नाही. ती भारताचा **भूगोल, इतिहास, स्थलांतर, श्रद्धा प्रणाली** आणि **संस्था** यांचा परिणाम आहे. ही विविधता भारताच्या विकासाचा मार्ग, जागतिक ओळख आणि लोकशाहीचा लवचिकपणा यांना आकार देत आहे.

विविधतेची वैचारिक समज आणि सामावून घेण्याचे नमुने (मॉडेल्स)

- **विविधतेचा अर्थ:** विविधता ही केवळ असमानता नसून ती भेदांवर भर देते. यामध्ये **वंश, वंशिकता, भाषा, धर्म, जात, संस्कृती, लिंग, वय, क्षमता** आणि **सामाजिक-आर्थिक** स्थिती यांचा समावेश होतो. या घटकांमुळे सामाजिक संवाद, संस्था आणि प्रशासनाचे निकाल निश्चित होतात.
- **विविधतेत एकता:** एकता म्हणजे सामाजिक सुसंगतता आणि एकात्मतेची भावना होय. हा एक मानसिक बंध आहे जो विविध गटांना एकत्र बांधतो. अखंडतेशिवाय असलेली विविधता ही ओळख न पुसता सहअस्तित्व सुनिश्चित करते. यामुळे चर्चा, सहिष्णुता आणि लोकशाही प्रक्रियेत सर्वांना सामावून घेण्याची वृत्ती मजबूत होते.
- **सॅलड बाऊल मॉडेल (Salad Bowl Model):** हे मॉडेल वैशिष्ट्यांसह सहअस्तित्वाला वाव देते. यामध्ये विविध समुदाय स्वतःचे सांस्कृतिक गुणधर्म जपून संपूर्ण समाजासाठी योगदान देतात. हे विलीनीकरण न होता एकत्रीकरण दर्शवते. ज्या समाजात प्रादेशिक ओळखी प्रबळ असतात तिथे हे प्रामुख्याने दिसून येते.

- **मेल्टिंग पॉट मॉडेल (Melting Pot Model):** यामध्ये विविध संस्कृतींचे मिश्रण होऊन एक एकसमान नागरी संस्कृती तयार होते. सांस्कृतिक मिश्रणातून दृश्य भेद कमी होतात. हे ऐतिहासिकदृष्ट्या अशा स्थलांतरित समाजांशी संबंधित आहे जे समान नागरी नियमांवर भर देतात.
- **मोझॅक मॉडेल (Mosaic Model):** यामध्ये सामायिक राष्ट्रीय चौकटीत राहून प्रत्येक गट आपली स्वतंत्र ओळख जपतो. हे मॉडेल ओळख पटवणे आणि त्यांना सामावून घेणे याला प्राधान्य देते. भारताच्या सांस्कृतिक निरंतरतेसाठी हे मॉडेल अत्यंत योग्य आहे.
- **तुलनात्मक महत्त्व:** भारत हा मुख्यत्वे **सॅलड बाऊल** आणि **मोझॅक** मॉडेलच्या जवळ जाणारा देश आहे. येथे संविधानाच्या छत्राखाली अनेक ओळखी एकत्र राहतात. भारत हा इतर देशांप्रमाणे केवळ एकत्रीकरणावर भर देणारा देश नाही.
- **लोकशाहीचा फायदा:** बहुविधतेला सामावून घेतल्यामुळे सहभाग, नाविन्य आणि वैधतेत वाढ होते. सार्वजनिक संस्थांमध्ये प्रत्येक ओळखीला स्थान मिळाल्याने लोकांमध्ये अलिप्ततेची भावना कमी होते.
- **विकासाशी संबंध:** जेव्हा विविधतेचे रूपांतर मानवी भांडवल, सर्जनशीलता, पर्यटन आणि सॉफ्ट पॉवरमध्ये होते, तेव्हा **विविधतेचा लाभ (Diversity Dividend)** मिळतो. मात्र यासाठी सर्वसमावेशक प्रशासन असणे आवश्यक आहे.
- **जोखीम व्यवस्थापन:** विविधतेचे व्यवस्थापन नीट न झाल्यास संघर्ष निर्माण होऊ शकतो. म्हणूनच घटनात्मक संरक्षण आणि न्याय्य विकास यांची गरज असते.

भाषिक विविधता: प्रमाण, वितरण आणि महत्त्व

- **प्रमाण:** भारतामध्ये 19,500 पेक्षा जास्त भाषा किंवा बोलीभाषा मातृभाषा म्हणून नोंदवल्या गेल्या आहेत. साधारण 121 भाषा अशा आहेत ज्या 10,000 पेक्षा जास्त लोकांकडून बोलल्या जातात. हे भारताच्या अफाट भाषिक विविधतेचे दर्शन घडवते.
- **घटनात्मक मान्यता:** संविधानाच्या **आठव्या अनुसूचीमध्ये** 22 भाषांचा समावेश करण्यात आला आहे. हे भाषिक एकत्रीकरणापेक्षा भाषिक विविधतेला मिळालेले संस्थात्मक स्थान दर्शवते.
- **धोका:** जवळपास 197 भाषा धोक्यात आल्या आहेत. यामुळे सांस्कृतिक वारसा नष्ट होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. म्हणूनच या भाषांचे दस्तऐवजीकरण आणि पुनरुज्जीवन करण्याची गरज आहे.

- **जागतिक स्थान:** बोलल्या जाणाऱ्या भाषांच्या संख्येनुसार पापुआ न्यू गिनी नंतर भारताचा जगात **दुसरा क्रमांक** लागतो. हे वारशाचे मूल्य आणि धोरणात्मक गुंतागुंत दोन्ही वाढवते.
- **इंडो-आर्यन भाषा गट:** हिंदी, संस्कृत, उर्दू, बंगाली, पंजाबी आणि मराठी या भाषा उत्तर आणि मध्य भारतावर प्रभाव पाडतात. या भाषा प्रशासन, साहित्य आणि माध्यमांना आकार देतात.
- **द्रविडीयन भाषा गट:** तामिळ, तेलगू, कन्नड आणि मल्याळम या भाषा दक्षिण भारताच्या शास्त्रीय परंपरा, लिपी आणि शैक्षणिक व्यवस्थेचा आधार आहेत.
- **ऑस्ट्रो-एशियाटिक भाषा गट:** छत्तीसगड, झारखंड आणि ओडिशा यांसारख्या आदिवासी क्षेत्रांमध्ये खासी, संथाली आणि मुंडा या भाषा प्रचलित आहेत. या भाषा खोलवर रुजलेली स्वदेशी मुळे दर्शवतात.
- **चीन-तिबेटी भाषा गट:** आसामी, बोडो आणि मणिपुरी या भाषा ईशान्य भारताचे वैशिष्ट्य आहेत. या भाषांवर तेथील भूप्रदेश आणि हिमालयीन संबंधांचा प्रभाव आहे.
- **अल्पसंख्याक किंवा एकाकी भाषा:** अंदमानी आणि सेंटिनेलीज या भाषा नाजूक भाषिक पर्यावरणाचे प्रतीक आहेत. या भाषांना समुदायाच्या संमतीने नैतिक संरक्षण देणे आवश्यक आहे.

वंशीय आणि वांशिक विविधता: रचना आणि प्रादेशिक स्वरूप

- **जागतिक प्रतिनिधित्व:** भारतात **कॉकेसाईड, मंगोलॉइड** आणि **निग्रॉइड** गटांचे प्रतिनिधी आढळतात. हे दीर्घकालीन स्थलांतर आणि मिश्रणाचे पुरावे आहेत.
- **निग्रिटो गट:** हे प्रामुख्याने **अंदमान आणि निकोबार बेटांवर** केंद्रित आहेत. हे गट प्राचीन वसाहतींचे नमुने आणि अनुवांशिक वेगळेपण दर्शवतात.
- **प्रोटो-ऑस्ट्रॉलॉइड:** हे गट प्रामुख्याने मध्य आणि दक्षिण भारतातील वनक्षेत्रात आढळतात. त्यांचा आदिवासी उपजीविकेच्या साधनांशी जवळचा संबंध आहे.
- **मंगोलॉइड लोकसंख्या:** हे लोक **ईशान्य भारत, सिक्कीम** आणि **लडाख** मध्ये स्थायिक आहेत. येथील जीवनशैलीवर पर्वतीय पर्यावरण आणि सीमापार संबंधांचा प्रभाव आहे.
- **इंडो-आर्यन गट:** हे प्रामुख्याने उत्तर भारतातील मैदानी प्रदेशात आढळतात. त्यांनी भाषिक प्रसार आणि कृषी व्यवस्थेवर मोठा प्रभाव टाकला आहे.
- **वांशिक बहुविवधता:** अनेक जमाती आणि वांशिक गट आपापल्या स्वतंत्र चालीरिती जपतात, ज्यामुळे सूक्ष्म-सांस्कृतिक विविधतेला बळकटी मिळते.

- **सांस्कृतिक संश्लेषण:** सततच्या मिश्रणामुळे एक संमिश्र संस्कृती निर्माण झाली आहे, विशेषतः शहरी आणि व्यापारी केंद्रांमध्ये हे अधिक दिसून येते.
- **धोरणात्मक परिणाम:** वांशिक ओळखीमुळे आरक्षणाचे धोरण, सांस्कृतिक अधिकार आणि विकासाचे लक्ष्य निश्चित करण्यास मदत होते.
- **समकालीन संवेदनशीलता:** वांशिक भेदभाव आणि पूर्वाग्रह, विशेषतः ईशान्येकडील समुदायांबाबत, सामाजिक एकात्मतेसाठी धोका निर्माण करतात. यासाठी सामाजिक संवेदीकरण (Sensitization) आवश्यक आहे.

धार्मिक विविधता: बहुविध पंथ आणि अंतर्गत फरक

- **सांस्कृतिक बहुविवधता:** भारत ही **हिंदू, बौद्ध, जैन** आणि **शीख** धर्मांची जन्मभूमी आहे. तसेच येथे **इस्लाम, ख्रिश्चन, ज्यू** आणि **झोरोस्ट्रियन** (पारशी) यांसारखे धर्म देखील गुण्यागोविंदाने राहतात.
- **लोकसंख्या वितरण (2011):** हिंदू 79.8%, मुस्लिम 14.2%, ख्रिश्चन 2.3%, शीख 1.7%, बौद्ध 0.7%, जैन 0.4%, इतर 0.7% आणि ज्यांनी धर्म सांगितला नाही असे 0.2% आहेत. ही आकडेवारी भारताच्या घटनात्मक धर्मनिरपेक्षतेचा पुरावा आहे.
- **जागतिक महत्त्व:** भारतात जगातील तिसरी सर्वात मोठी मुस्लिम लोकसंख्या आहे, ज्यामुळे जागतिक धार्मिक संबंध दृढ होतात.
- **हिंदू धर्मातील अंतर्गत विविधता:** वैष्णव, शैव, शाक्त आणि स्मार्त हे पंथ हिंदू धर्मातील तात्विक आणि धार्मिक विधीमधील विविधता दर्शवतात.
- **इस्लाममधील अंतर्गत विविधता:** सुन्नी, शिया आणि अहमदिया हे गट एकाच धर्मातील विविध विचारधारा स्पष्ट करतात.
- **घटनात्मक स्वातंत्र्य:** संविधानातील **कलम 25 ते 28** धार्मिक स्वातंत्र्याची हमी देतात, ज्यामुळे शांततापूर्ण सहअस्तित्व शक्य होते.
- **सामाजिक एकात्मता:** आंतरधर्मीय जीवनशैली आणि सामायिक सण दैनंदिन जीवनातील बहुविवधतेला चालना देतात.
- **संघर्षाचा धोका:** जातीयवाद आणि धर्माचे राजकारण यावर नियंत्रण न ठेवल्यास ते धर्मनिरपेक्ष रचनेला धोका निर्माण करू शकतात.
- **नैतिक गाभा:** सहिष्णुता, एकता आणि अहिंसा ही सर्व धर्मांमधील सामायिक नैतिक शिकवण आहे.

भौगोलिक आणि हवामान विविधता: पर्यावरणापासून अर्थव्यवस्थेपर्यंत

- **भौगोलिक विस्तार:** 3.28 दशलक्ष चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळात वाळवंट, पर्वत, मैदान, जंगल आणि किनारपट्टी पसरलेली आहे. या घटकांनी लोकांची उपजीविका आणि संस्कृतीला आकार दिला आहे.
- **प्रमुख भूरूपे:** हिमालय, पश्चिम घाट, भारत-गंगा मैदान आणि दख्खनचे पठार हे भारताचे पर्यावरणीय आणि सांस्कृतिक विभाग निश्चित करतात.
- **जैवविविधता:** भारत जगातील 17 अति-जैवविविधता (Megadiverse) असलेल्या देशांपैकी एक आहे. येथे जगातील साधारण 8% प्रजाती आढळतात, ज्यात 45,000 वनस्पती आणि 91,000 प्राण्यांचा समावेश आहे.
- **हवामान विभाग:** उष्ण-कोरडे, उष्ण-दमट, थंड, मध्यम आणि संमिश्र हवामान हे कृषी आणि वसाहतींच्या स्वरूपावर प्रभाव पाडतात.
- **मान्सूनचे एकत्रीकरण:** मान्सूनची लय संपूर्ण देशातील शेती, सण आणि खाद्यसंस्कृतीमध्ये समन्वय साधते.
- **नद्यांची प्रणाली:** बारमाही आणि हंगामी नद्यांमुळे कृषी विविधता आणि प्रादेशिक ओळखी निर्माण झाल्या आहेत.
- **आर्थिक भूगोल:** विविध भूप्रदेशांमुळे विशिष्ट नैसर्गिक संसाधने उपलब्ध होतात, ज्यामुळे देशाच्या वैविध्यपूर्ण विकासाला मदत होते.
- **पर्यावरणीय ताण:** हवामान बदलामुळे परिसंस्था आणि मानवी समुदायांना धोका निर्माण झाला असून, विस्थापनाची भीती वाढली आहे.
- **दळणवळणाची आव्हाने:** भौगोलिक अलिप्तता, विशेषतः 'सिलिगुडी कॉरिडॉर' मुळे ईशान्य भारताचा होणारा संपर्क, विकास आणि एकात्मतेवर परिणाम करतो.

जातींमधील विविधता: रचना, गतिशीलता आणि समकालीन स्वरूप

- **वर्ण व्यवस्था:** पारंपारिक चातुर्वर्ण्य व्यवस्था ही व्यवसाय आणि कर्तव्याशी जोडलेली होती, ज्याने ऐतिहासिकदृष्ट्या हिंदू समाजाची रचना केली.
- **जाती व्यवस्था:** 3,000 पेक्षा जास्त जाती हे वंशपरंपरागत आणि अंतर्विवाही समूह आहेत. या जातींचे प्रादेशिक स्तरावर श्रेणीबद्ध वर्गीकरण असून त्या विशिष्ट व्यवसायांशी संबंधित आहेत.
- **गतिशीलता:** काळानुसार जातीच्या दर्जा मध्ये होणारे बदल हे दर्शवतात की ही श्रेणीरचना स्थिर नाही.

- **संस्कृतीकरण (Sanskritization):** एम. एन. श्रीनिवास यांनी ही संकल्पना मांडली. विधी आणि जीवनशैली स्वीकारून खालच्या जातींनी वरच्या श्रेणीमध्ये जाण्याचा केलेला प्रयत्न म्हणजे संस्कृतीकरण होय.
- **इतर धर्मांमधील अस्तित्व:** जातीवर आधारित स्तररचना केवळ हिंदूंमध्येच नाही, तर मुस्लिम, ख्रिश्चन आणि शीख धर्मातही आढळते. हे जातीव्यवस्थेची सामाजिक व्यापकता दर्शवते.
- **सांस्कृतिक भिन्नता:** प्रत्येक जातीची स्वतःची दैवते, सण आणि प्रथा आहेत, ज्यामुळे सांस्कृतिक बहुविधता अधिक समृद्ध होते.
- **अंतर्विवाह:** स्वतःच्या जातीमध्येच विवाह करण्याच्या पद्धतीमुळे जातीच्या सीमा टिकून राहिल्या आहेत.
- **धोरणात्मक हस्तक्षेप:** ऐतिहासिक अन्याय दूर करण्यासाठी आरक्षण आणि कायदेशीर संरक्षण यांसारखी धोरणे राबविली जातात.
- **समकालीन हालचाली:** स्वतःची ओळख जपण्यासाठी होणारी आंदोलने (उदा. जाट, पाटीदार, मराठा) या समुदायांच्या सामाजिक-आर्थिक आकांक्षांचे प्रतीक आहेत.

सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनातील विविधता: प्रथांपासून निर्मितीपर्यंत

- **प्रादेशिक विविधता:** हवामान आणि इतिहासानुसार लोकांच्या चालीरिती, खाद्यसंस्कृती, पेहराव आणि वसाहतींचे प्रकार बदलतात.
- **कुटुंब आणि नातेसंबंध:** विवाह सोहळे, विधी आणि नातेसंबंधांचे स्वरूप विविध प्रदेशांत आणि धर्मात वेगवेगळे असते.
- **कला आणि वास्तुकला:** संगीत, नृत्य, नाटक आणि वास्तुकलेचे विविध प्रकार भारताच्या बहुविध सौंदर्याची अभिव्यक्ती करतात.
- **साहित्य आणि माध्यमे:** महाकाव्ये, चित्रपट आणि नाटके ही विविधतेमध्येही सामायिक राष्ट्रभावना निर्माण करतात.
- **सण-उत्सव:** दिवाळी, ईद, नाताळ, गुरुपर्व, दुर्गा पूजा, ओणम, बैसाखी यांसारखे सण लोकांमधील परस्पर संवाद वाढवतात.
- **शहरीकरणाचे परिणाम:** शहरांमुळे विविध संस्कृतींचे मिश्रण होऊन नवीन 'संकरित' (Hybrid) ओळखी निर्माण होत आहेत.
- **पर्यटनाचे मूल्य:** वारशातील विविधता मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करते आणि भारताची जागतिक प्रतिष्ठा (Soft Power) वाढवते.

- **दैनंदिन बहुविधता:** वडीलधाऱ्यांचा सन्मान, आदरातिथ्य आणि संयुक्त कुटुंब पद्धती यांमधून सामायिक सामाजिक मूल्ये दिसून येतात.
- **नाविन्यः** विविध दृष्टिकोन एकत्र आल्यामुळे सर्जनशीलता आणि समस्या सोडवण्याच्या क्षमतेत वाढ होते.

भारताच्या विविधतेची ऐतिहासिक, भौगोलिक आणि सांस्कृतिक कारणे

- **परकीय आक्रमणे आणि वसाहती:** मुघल आणि इतर आक्रमक शतकानुशतके येथे स्थायिक झाले. त्यांनी पर्शियन संस्कृती, वास्तुकला, खाद्यपदार्थ आणि प्रशासकीय पद्धती आणल्या. यामुळे जुनी संस्कृती नष्ट न होता एक 'संमिश्र संस्कृती' (Syncretism) तयार झाली.
- **व्यापारी मार्ग:** लडाखमधील **रेशीम मार्ग (Silk Road)** आणि सागरी मार्गांमुळे विचार, वस्तू, तंत्रज्ञान आणि श्रद्धांची देवाणघेवाण झाली. यामुळे सीमावर्ती आणि बंदर असलेल्या भागांत जागतिक दृष्टिकोन रुजला.
- **तीर्थयात्रा परिपथ:** संपूर्ण देशातील पवित्र स्थळांमुळे भाविक एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी गेले. यामुळे प्रादेशिक संवाद वाढला आणि एक सामायिक सांस्कृतिक नकाशा तयार झाला.
- **प्रवाशांची वर्णने:** **इब्र बतुता** आणि **ह्युएन त्संग** यांसारख्या प्रवाशांनी भारताच्या विविधतेची नोंद केली. त्यांच्या प्रवासातून प्रादेशिक विचारांचा प्रसार झाला.
- **पर्वतीय अडथळे:** हिमालय आणि विंध्य-सातपुडा पर्वतरांगांमुळे लोकांच्या हालचालींवर मर्यादा आल्या, ज्यामुळे स्वतंत्र सांस्कृतिक उत्क्रांती झाली (उदा. उत्तर आणि दक्षिण भारतातील सांस्कृतिक फरक).
- **जंगलांमधील अलिप्तता:** घनदाट जंगलांमुळे आदिवासी संस्कृती जतन झाली आणि त्यांच्या भाषा व विधींमध्ये निरंतरता राहिली.
- **राजकीय विखंडन:** छोट्या राज्यांनी आणि स्थानिक दरबारांनी प्रादेशिक भाषा आणि ओळखींना प्रोत्साहन दिले (उदा. चेरामल्याळम, पाल-बंगाली).
- **धर्माची जन्मभूमी:** हिंदू, बौद्ध, जैन आणि शीख धर्मांचा उगम येथेच झाला. तर ख्रिश्चन, ज्यू, पारशी आणि इस्लाम धर्म स्थलांतरामुळे येथे आले, ज्यामुळे धार्मिक बहुविधता वाढली.
- **वसाहतवादी हस्तक्षेप:** ब्रिटीश राजवटीने सीमा आणि संस्थांचे पुनर्गठन केले. यामुळे एकीकडे प्रदेश जोडले गेले, तर दुसरीकडे प्रादेशिक अस्मिता अधिक तीव्र झाल्या.

विविधतेचे फायदे: विविधतेचा लाभ (Diversity Dividend)

- **राष्ट्रीय एकता:** बहुविध जीवनशैलीमुळे विकसित झालेली सहिष्णुता आणि परस्पर आदर सामाजिक सुसंवाद आणि लोकशाहीचा लवचिकपणा मजबूत करतात.
- **जागतिक ओळख:** सांस्कृतिक बहुविधतेमुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा वाढते, ज्याचे रूपांतर नवीन कल्पना आणि संशोधनात होते.
- **पर्यटन क्षमता:** वारशाची समृद्धता रोजगार निर्मिती, प्रादेशिक उत्पन्न आणि सांस्कृतिक मुत्सद्देगिरीला चालना देते.
- **पर्यावरणीय संपत्ती:** भौगोलिक विविधतेमुळे वनस्पती आणि प्राण्यांचे जतन होते, ज्याचा फायदा औषधनिर्माण क्षेत्र, पर्यटन आणि पर्यावरणीय सेवांना होतो.
- **सांस्कृतिक व्यासपीठ:** विविध सण-उत्सव सांस्कृतिक देवाणघेवाणीसाठी जागा निर्माण करतात आणि फरकांना स्वीकारणे सुलभ करतात.
- **एकात्मतेचे मॉडेल:** भारत हा एका **'सॉलड बाऊल'** प्रमाणे कार्य करतो, जिथे विविध घटक स्वतंत्र राहूनही एका अखंड संपूर्ण रचनेत योगदान देतात.
- **अंतर्गत स्थिरता:** सर्वसमावेशक बहुविधता ही केवळ एक नैतिक निवड नसून विकासाची गरज आहे.
- **सॉफ्ट पॉवर (Soft Power):** लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष आणि सर्वसमावेशक प्रशासनामुळे अमेरिका, युरोप, जपान आणि मध्य पूर्व देशांतील भागीदारांमध्ये भारताची विश्वासार्हता वाढते.
- **आर्थिक समन्वय:** विविध प्रदेशांची आपापली बलस्थाने एकत्र येऊन एका वैविध्यपूर्ण राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेची निर्मिती होते.

एकता टिकवून ठेवणारे राजकीय आणि घटनात्मक घटक

- **एकच घटनात्मक चौकट:** एक संविधान आणि एक संसद संपूर्ण देशाचे शासन चालवते, जे हक्कांवर आधारित एकतेला आधार देते.
- **मूलभूत अधिकार:** समानता, स्वातंत्र्य, धार्मिक आणि सांस्कृतिक अधिकार हे सर्वसमावेशकता टिकवून ठेवण्यासाठी संस्थात्मक प्रयत्न करतात.
- **मार्गदर्शक तत्वे:** अनुसूचित जाती/जमातींचे संरक्षण आणि सामाजिक-आर्थिक न्याय याद्वारे संरचनात्मक असमानता कमी करण्याचे प्रयत्न केले जावेत.
- **मूलभूत कर्तव्ये:** सार्वभौमत्व, एकता, अखंडता आणि बंधुता राखण्यासाठी नागरिकांनी आपली कर्तव्ये पार पाडावीत.
- **आंतरराज्यीय गतिशीलता:** कोठेही फिरण्याचे आणि राहण्याचे स्वातंत्र्य राष्ट्रीय बंधुत्वाची भावना जोपासते.